

02/09

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VA
SPORT ISHLARI VAZIRLIGI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT MADANIYAT INSTITUTI

SOYIBNAZAR DAVLATOV

KUTUBXONACHILIK ISHI TARIXI

(Kutubxonashunoslik va axborot tizimlari ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma)

1 – kitob

Toshkent – 2006

Ma'sul muharrir:

Abduhalil Mavrulov – Tarix fanlar doktori professor.

Taqrizchilar:

Ergash Yo'ldoshev – Pedagogika fanlari nomzodi, professor

Ravshan Jomonov – Filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat Madaniyat in-
stituti Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan

KIRISH

Mamlakatimizda istiqlol shabadasi esa boshlagandan keyin yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, hamda ularda milliy iftixor, milliy g'urur ruhiyatini shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib turar edi.

Buni o'z vaqtida anglab yetgan yurtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, mamlakatimizning ichki siyosatida ustuvor yo'nalish qilib, ma'naviyat va ma'rifat ishlarini belgilab berdi — lar.

Shundan so'ng, milliy merosimiz bo'lgan qadriyatlarimiz yurtimizdan yetishib chiqqan, buyuk shaxslarning hayoti va ijodlarini o'rganishga respublikamiz tarixchilari, adabiyot — shunoslari va boshqa soha mutasaddilari ham real yondosha boshladilar. Shular qatorida millatimiz hududida davrlar davomida tashkil etilib, faoliyat olib borgan kutubxonalar tarixini yoritishni va ular haqidagi manbalarni talabalarga yetkazishni lozim topdik.

Kutubxona — bosma va qo'lyozma asarlardan aholining keng foydalanishini ta'minlovchi ma'naviy — ma'rifiy va ma — daniy muassasa hisoblanadi.

Kutubxonalar bosma asarlarni yig'ish, saqlash ularni targ'ib qilish va kitobxon qiziqishlari va ularga tabaqalashtirilgan holda xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Kutubxonalarning asosiy maqsadi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularga milliy istiqlol g'oyasining mazmun — mohiyatini targ'ib qilish hamda aholining huquqiy, madaniy hamda estetik savi — yalarini oshirishga yordam berishdan iboratdir.

Kutubxonalar qo'lyozma yodgorliklar saqlanadigan joy si — fatida qadim zamonlarda paydo bo'lgan miloddan avvalgi VII asr o'rtalarida Sharqdagi ko'pgina mamlakatlar podshohlari saroylarida sopol va pergamentdan iborat hujjatlar to'plamlari saqlangan kutubxonalar mavjud bo'lgan. Masalan, tarixiy manbalarga qaraganda O'rta Osiyoning ko'p davlatlarida, jumladan, Qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Xorazmda III asrlardayoq ancha yozma manbalarga boy bo'lgan kutubxonalar mavjud bo'lgan. Lekin arablar istilosi (VII — IX asrlar) davrida talon — taroj qilingan (IX — XV asrlar) O'rta

Osiyoda dunyo tarraqqiyoti rivoji uchun bitilgan kitoblarni o'zida mujassam etgan ko'plab kutubxonalar mavjud bo'lgan.

Muhammad Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Abu Nasr Faro-biy, Al-Beruniy, Ibn Sino, M.Qoshg'ariy, A.Jomiy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek kabi ulug' siymolar o'sha davrning boy kutubxonalaridan foydalanganliklari, kitob to'plash ishiga homiylik qilganliklari hamda boshqa tillardagi, kitoblarni kutubxonalar qoshida xattotlar va tarjimonlarni yig'ib, lotin va arab tillaridagi kitoblarni tahlil qilib, tarjima qilganlar va ulardan nusxa ko'chirish ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar.

Jumladan, XIV asrda Samarqandda buyuk Sohibqiron Amir Temur rahnamoligida oq marmardan bino qilingan juda katta kitob zahiralarga ega bo'lgan kutubxona tashkil etilgan.

Bu an'analar keyinchalik Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari tasarrufida bo'lgan xon saroylarida, shaharlarda, madrasalarda ko'plab nodir qo'lyozmalar saqlanadigan kutubxonalar harpo etilgan. Ushbu kutubxonalarning ko'pi nafaqat kutubxona vazifasini o'tagan, balki u yerda kitob tayyorlashning barcha jarayonlari amalga oshirilgan (xattotlik ishi, muqovalash ishlari). Lekin o'zaro nizolar natijalarida juda ko'p kutubxonalar talon-taroj etilgan va dunyoviy bilimlarga asoslangan noyob kitoblar xurofot ramzi sifatida yoqib yuborilgan.

Ushbu qo'llanmada yuqorida zikr etilgan davrlaridagi kutubxonalarning ish faoliyati va ularning kitob fondlarida yig'ilgan noyob manbalar ularning ahamiyati haqida yetarlicha ma'lumotlar berishga harakat qilindi.

*Xopayuzga
KUTUBXONA TASHKIL TO'LAGAN
KUTUBXONA TASHKIL TO'LAGAN*

yubordilar, ilm – fan sohasidagi bilimlarning ko'plaridan be – bahra qoldilar».

VIII asrning boshlariga kelib Markaziy Osiyo davlatlari feodal taraqqiyot bosqichiga kirdi, bu vaqtda feodal tarqoqlik Markaziy Osiyo hududida ko'pgina ayrim mustaqil mulkdor – larning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Ular doimiy ravishda o'zaro urushlar olib bordilar. Bu hol arablarga Markaziy Osi – yoni bo'sundirish, bu yerlarda yashovchi xalqlarga esa islom dinini majburan qabul qildirishni osonlashtirdi. Ayniqsa, Mo – varounnahr (Amudaryoning o'ng sohil tomonida joylashgan viloyatlar), Buxoro (709), Samarqand (712) singari madaniy markazlar, Termiz, Xorazm va Farg'ona vodiysidagi shaharlar Xuroson noibi Qutaybaning jangovar yurishlari vaqtida ko'proq vayronaga aylandi. Bosqinchilarning qadami yetgan hamma joyda ko'p sonli madaniyat yodgorliklari va boyliklari bilan bir qatorda Markaziy Osiyo xalqlarining diniy va duny – oviy kitoblari yo'q qilindi va yoqib yuborildi. Bosqinchilar o'zlarining istilochilik siyosatini «chinakam» din uchun mu – qaddas urush olib borish zarurligi bilan oqladilar. Akademik T. N. Qorinjoziyning so'zlari bilan aytganda, «arab bosqinchilarining dinga toqatsizligi Markaziy Osiyo xalqlarining yaratgan va islomdan oldingi o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina madaniy boyliklarni inkor qilishda namoyon bo'ldi, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga qaqshatqich zarba berdi». Bordi – yu qandaydir qo'lyozma. kitoblar va kutubxonalar saqlanib qolgan ekan, bunga sabab yog'iyarning qo'li yetmaganligidir (Masalan, sharqiy Turk – istonda). 642 – 643 yillarda so'nggi sasoniylar avlodi bo'lgan Yazdigard III arablar ta'qibidan qochib Marvga ketib qoladi, o'zi bilan birga kutubxonasidagi qimmatbaho boshqa boyliklar bilan bir qatorda pahlaviylarga mansub ko'p miqdordagi qo'lyozmalarni ham olib ketadi. Tarixchi Ahmad ibn Tohir va geograf Yoqutning hikoyalariga qaraganda, bu qimmatbaho qo'lyozmalar Marvda IX asr boshlariga qadar saqlangan. Bu qo'lyozmalardan keyinchalik Firdavsiy «Shohnoma» dostonini yozishda foydalangan. Mazkur qo'lyozmalarning shundan keyingi taqdiri quyidagicha: Marvda afrikalik qo'shinlar bo'lgan vaqtlarda qo'lyozmalarni tortib olib, ularni Afrikaga

Markaziy Osiyo xalqlarining tili va madaniyati juda katta hududlarga, sharqda Qozog'istondan tortib janubda Turkmanistongacha, Qizilqumdan shimoli—sharqiy Hindis—tongacha keng yoyilgan edi.

Turli yozuv namunalarining mavjudligi qo'lyozma asarlarning vujudga kelishiga zamin bo'ldi, ulardan dastlabkilari ancha uzoq o'tmishga mansubdir. Bundan qariyb 1790—yil burun xristian dini «Manixeyev» sektasining asoschilaridan biri kohin Mani uzoq vaqt mobaynida g'orda yashab, yolg'iz o'zi kun kechirar ekan, diniy ta'limot asoslari bayon qilingan rasmiy kitob yozishga muvaffaq bo'lgan.

Aholi orasida yozuv va kitoblarning tarqalishi u vaqtlarda diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lib, kitoblardan asosan badavlat xonadon egalari bahramand edi. Aholining mutlaq ko'pchiligi savodsiz bo'lganligi sababli ular o'z orzu—o'ylari va mud—daolarini og'zaki poetik ijodda tarixiy voqealar bilan bog'liq ravishda aks ettirgan. Ko'pgina epik dostonlar va rivoyatlarda Markaziy Osiyo xalqlarining ajnabiy bosqinchilariga qarshi kurashi kuylangan. Ahmoniyar davlatining sharqiy viloyatlarida birinchi marta «Shohnoma» nomli mashhur doston yaratilgan. Xuddi shu yerda bir vaqtlar zardo'shtiylarning kitobi —«Avesto» vujudga kelgan edi. Bu asar qahramonlari o'z jasoratlarini Baqtriya, So'g'd, Marg'iyona va Xorazm tomonlarda ko'rsatgan. Keyinchalik epik mazmundagi asarlarni adabiy jihatdan qayta ishlab, ularni tarixiy shaxslarga bag'ishlash urfga aylangan.

Ma'naviyat—ma'rifatning rivojlanishi va kitoblarning to'planib borishi, avvalo, diniy muassasalar: masjid va madrasalarda, ayrim hukmdorlarning saroylari qoshida kutubxonalar vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Abu Rayhon Beruniyning tarjimai holidagi bosqinchi arablarning zolimligi va qattiqqo'lligi haqida, ularning muqaddas qasr va saroylarni, mahalliy xalqlarning madaniy yodgorliklarini shafqatsizlarcha yo'q qilib tashlanganligi haqida hikoya qilinadi. Ular olimlar va ruhoniylarni ta'qib qilib, yozma yodgorliklarni yo'q qildilar. Natijada Markaziy Osiyo xalqlarini shunday ahvolga olib keldilarki, bu xalqlar «o'qish va yozish san'atini esdan chiqarib

olib ketganlar, keyin esa qo'lyozmalar Hindistonga ko'chirilgan.

Arablar bosqinchiligi Markaziy Osiyo xalqlariga juda katta talafot yetkazgan bo'lsa—da, lekin u qadimgi ma'naviyatni batamom yo'q qila olmadi.

SOMONIYLAR VA MO'G'UL BOSQINCHLIGI DAVRIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR FAOLIYATI

IX – X asrlarga kelib ulkan arab xalifaligi mustaqil viloyat – larga bo'linishi oqibatida XI asrning oxirgi choragida Markaziy Osiyo yerlari arablardan ajraldi va mustaqil Somoniylar davlati tashkil topdi. Mustaqil davlatlarning tashkil topishi davlat tuzilishining birmuncha markazlashuviga, feodal o'zaro urushlarning kamayishiga olib keldi. Bu hol ko'pgina sohalarning rivojlanishiga va madaniyatning o'sishiga yordam berdi. Arab xalifaligining barcha mamlakatlaridan Movaroun – nahrğa olimlar, shoirlar, musavvirlar va boshqa san'at namoy – andalari kela boshladi. Mashhur fors shoiri va adabiyotshunosi ibn Muhammad Saolibiyning so'zlariga qaraganda, X asr oxiri XI asrning boshlarida Markaziy Osiyo va Xurosonda 119 nafar shoir yashab, ijod qilgan, ular orasida g'arbiy Erondan va arab xalifaligidan 25 muhojirning nomi eslatib o'tiladi.

Bu vaqtda Samarqand, Marv, Urganch va boshqa shaharlar madaniy jihatdan ancha rivojlangan edi, lekin somoniylar davlatining poytaxti Buxoro shahri bu jihatdan alohida ahamiyatga egadir. Somoniylar sulolasining ko'plab namoy – andalari adabiyot, xususan she'riyatga, ilm – fanga homiylik qildilar. Davlatning asosiy ilmiy va adabiy – amaliy idora tili arab tili hisoblanardi, ammo u sekin – asta mahalliy fors tili tomonidan siqib chiqarila boshlandi, fors tilida adabiy, shu jumladan, she'riy asarlar tobora ko'proq yaratila boshlandi.

Mazkur davrda dunyoviy madaniyat, ilm – fan rivojlandi, badiiy adabiyot gurkirab o'sdi. Markaziy Osiyoda ko'pgina mashhur olimlar yetishib chiqdi. Buxoroning Afshona qish – log'ida tavallud topgan Abu Ali ibn Sino (980 – 1037) to – monidan tibbiyot, matematika, fizika, astranomiya, falsafa, etika, ritorika (notiqlik san'ati) va boshqa fanlar bo'yicha 450 ta asar yaratilgani ma'lum. Ibn Sino ijodining tadqiqotchilari hali – hanuz uning tobora yangi – yangi asarlarini izlab topib, ma'naviyatimiz xazinasini boyitmoqdadir.

Ibn Sinoning zamondoshi bo'lgan buyuk olim Abu Rayhon Beruniy Kat shahrida dunyoga kelgan bo'lib, u o'z davrining mashhur qomusiy olimi sifatida dunyoga tanildi. Uning had –

dan tashqari mehnatsevarligi va bilimlarning sirini egallashga bo'lgan beqiyos intilishi uning tangri ato qilgan tug'ma qo'biliyati bilan birga qo'shilib, buyuk muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishiga olib keldi. Olim deyarli sakson yilga yaqin umri davomida 150 ga yaqin salmoqli asarlar yaratdi, bular astro-nomiya va matematika, geologiya, tarix, geografiya va boshqa fanlarga doir edi. Beruniy kitoblarni o'lmas asarlar deb atagan bo'lsa, o'z asarlarini bamisoli o'z farzandlari singari e'zozlar edi. Allomaning o'ta mehnatsevarligini ta'kidlar ekan, uning zamondoshi Shahrazuriy Beruniy vafotidan (1053-54) keyin oradan ko'p o'tmay bunday deb yozgan edi: «Uning qo'li deyarli sira yozishdan, ko'zlari doimo kuzatishdan to'xtamasdi, qalbi esa mulohaza yuritishga intilardi. Faqat bir yilda ikki kun - yangi yil kuni, Mehrjon bayrami kunini oziq - ovqat va kiyim - bosh sotib olishga bag'ishlardi».

Beruniy ma'naviy madaniyatni ehtiros bilan o'rganar, kitoblarni jon - dilidan sevar, kitobga bo'lgan muhabbat va hurmat unda hali yoshlik chog'laridanoq tug'ilgan va butun umr bo'yi saqlanib qolgan edi. Yuqorida aytib o'tilgan buyuk olimlar va mutafakkirlarning barchasi o'zining shaxsiy kutubxonasiga ega bo'lgan.

Samarqandda, VIII asrda o'ta sifatli qog'oz ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi Markaziy Osiyo hududida kutubxonalar va ulardagi noyob kitoblar sonining ko'payishiga yordam berdi.

X asr saroy kutubxonalari kitob jamg'armalarining yaratilishi bilan ajralib turardi. Saroy kutubxonalarida bu vaqtga kelib kitoblarni tasniflash usullari qo'llanilib, ular qo'riqlana boshlandi. X asrning oxiriga kelib esa qo'lyozma, kitob omborlarida asarlarni saqlashning mehnat taqsimoti ko'zga tashlanadi: bu yerda mudirlar (vakillar), saqlovchilar (xazinachilar), nazoratchilar (mushriflar) va boshqalar bor edi. O'z davri uchun ancha salmoqli bu qo'lyozmalarni jamg'arish o'z mazmuniga ko'ra bilimlarning turli sohalarini aks ettirar edi. Barcha adabiyotlar tegishli ruyxatlarga kiritilgan bo'lib, shular asosida tegishli asar qidirib topilardi. Ya'ni qidirish tizimi ishlab chiqilgan edi. Kutubxona xodimlari faqat kitoblarni qabul qilish va berish bilan emas, balki ularning saqlanishi, ta'mir -

lanishi va qayta tiklanishi to'g'risida ham g'amxo'rlik qilis—hardi.

O'sha davrda juda ko'p kitob boyliklariga ega bo'lgan Buxoro kutubxonasi juda mashhur bo'lib, mazkur kutubxonani hech mubolag'asiz Markaziy Osiyoning yetakchi siyosiy va madaniy—ma'rifiy markazlaridan biri edi, deb aytish mumkin. Buxoro atoqli kishilar to'planadigan, adabiyot yulduzlari uchrashadigan, o'sha davr ilm—fan ahlining muloqot, mash—varatlar olib boradigan joyi bo'lib qolgan edi.

Buxoro amirining saroyida ham boy kutubxona bo'lib, bu yerda ayrim fan sohalariga doir kitoblar alohida—alohida xonalarda sandiqlarga solingan holda saqlanardi. O'rta asrning buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sino 17 yoshidayoq somoniylar amiri Nuh ibn Mansur saroyi mulozimlari orasida tibbiyot sohasida nufuzli mavqeyeni egallab, saroy kutubxonasidagi kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat olgan va bu kutubxonani quyidagicha ta'riflagan: «Men ko'p xonalarda tashkil topgan kutubxonaga kirganimda har bir xonada kitoblar bilan liq to'la sandiqlar bor edi. Bitta xonada arabcha kitoblar va she'rlar, boshqasida esa qonunshunoslik haqidagi kitoblar bor edi va shu tariqa har bir xonada ham qandaydir ilm—fan tarmog'iga doir kitoblar mavjud edi. Men o'zimning fandagi salaflarim kitoblari ro'yxatini o'qidim va menga keraklarini olib berishni so'radim. Men u yerda nomlarini ko'rdim, o'zim ham ilgari ularni uchratmagan edim. So'ngra men bu kitoblarni o'qib chiqib, ulardagi foydali narsalarni bilib oldim va har bir muallifning o'z bilim sohasidagi olimlik darajasini anglab yetdim».

Bu ta'rifga qarab kutubxonaning boyligi haqida xulosa chiqarish, unda kitoblarni saqlashdagi belgilangan tartib haqida, ko'p miqdordagi nodir kitoblar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Xorazmshohlar saltanatida ham davlatga qarashli boy kutubxonalar bo'lgan. XI—XII asrlarda Xorazm har jihatdan ravnaq topayotgan, bu yerdagi Xiva, Kat, Gurganj (Urganch) shaharlari shiddat bilan rivojlana boshlagan, ularda o'qimishli kishilar ko'plab topilardi. Taxminan 1000—yilda bu yerga sulolalar urushidan va qoraxoniylar zulmidan qochib, Ibn Sino

ham ko'chib ketgan edi. Urganchda taniqli olim Faxriddin ar-Roziy «Fanlar to'plami» nomli qomusiy asarini yozib tugatgan, bu asarda ilmning 57 xil sohasi bo'yicha ma'lumotlarni to'plagan. Xorazmda mashhur filolog va adib Abdulqosim az-Zamaxshariy yashab ijod qilgan, u yirik lug'at va grammatika kitoblarining muallifi edi. XII asrning buyuk olimi, shifokor Zayniddin abu Ibrohim ad-Jurjoniy batafsil tibbiy ensiklopediya tuzib chiqqan.

Ma'mun akademiyasi ma'lumotlari qo'shimcha qilishdi. Xorazm hukmdori Ma'mun II o'z saroyida ko'pgina olimlarni birlashtirgan va to'plagan bo'lib, u yerda «Ma'mun akademi-yasi» vujudga kelgan. 1010-yilda bu yerda Beruniy ham ishlagan, u atoqli olim Ibn Sino bilan ishlashdek buyuk baxtga sazovor bo'lgan. O'sha vaqtlarda Xorazmda tashkil etilgan kutubxonalar orasida Shahobiddin Xivaqiyning Urganchdagi kitob xazinalari o'zining kitobga boyligi bilan nom chiqargan edi. Bu kutubxona haqida Nasafiy: «Bunday kutubxona ilgari ham, keyin ham bo'lmagan, uning qo'lyozma jamg'armasi Marv kutubxonalaridan qolishmas edi», deb yozgan edi.

Shimoliy Xuroson, ayniqsa, Marv kutubxonalarida qo'lyozma fondlari mo'l-kolligi bilan ajralib turardi. Shuning uchun ko'pgina yirik adiblar va shoirlar Shimoliy Xurosondan chiqqanligi bejiz emas. Buyuk shoir Daqiqiy X asrda «Shohnoma» ga asos qilib oldi. Keyinchalik bu asardan xurosonlik shoir Abulqosim Firdavsiy (934-1025) ijodiy foydalanib, o'zining butun dunyoga mashhur bo'lgan «Shohnoma» dos-tonini yaratdi, Firdavsiy bu asar ustida ishlashni 976-yilda boshlab, unga 35 yillik umrini bag'ishladi va qariyb 60 ming bayt she'r yozishga muvaffaq bo'ldi. Firdavsiy O'rta Osiyo va Eron xalqlari qahramonlik dostonlari, afsonalari, rivoyatlari va ertaklarini o'rganib, asarda Eron va Turonning, ya'ni O'rta Osiyo yerlarining uch ming yildan ko'proq tarixini yoritdi. Garchi doston shohlar haqidagi kitob bo'lsa ham, unda mehnat kishilariga bo'lgan mehr-muhabbat zo'r mahorat bilan kuylanadi. Zo'ravonlik, zulm va adolatsizlik qoralanadi. Bu asar jahon madaniyati xazinasiga kirgan bo'lib, hozirgi vaqtda ko'pgina xalqlarning tillariga tarjima qilingan.

◀ Mashhur geograf Yoqutning ma'lumot berishicha, mo'g'ul bosqinchiligi davrida Marvda o'nta yirik kutubxonalar mavjud bo'lgan. «Men miqdori va afzalligi jihatidan bunday kutubxonalarni dunyoning hech bir yerida ko'rmaganman», deb yozgan olim. ▶

◀ Marvdagi kutubxonada Yoqut «Mamlakatlar lug'ati» tuzish ustida qunt bilan ishlab, juda batafsil geografik ensiklopediya yaratdi. U mazkur kutubxonalarda o'zining butun vaqtini o'tkazib, «izlanishlari tufayli o'z vatanimni ham unutib, mazkur kitobim va boshqa asarlarim uchun kerak bo'ladigan deyarli barcha materjallarni shu yerda to'pladim», deb yozgan edi muallif. ▶

Yuqorida sanab o'tilgan saroy kutubxonalaridan tashqari boshqa shaharlarda ham kutubxonalar bo'lgan. Saroy kutubxonalar jamg'armalarining aksariyat qismini tabiiy va gumanitar fanlarga doir asarlar tashkil etardi. Afsuski, mazkur kutubxonalardagi kitoblardan keng xalq ommasi foydalana olmas edi.

Biroq shohlar saroyidagi kutubxonalar keng kitobxonalar ommasidan ajralib qolgan bo'lishiga qaramay, ular o'zining mavjud bo'lishi bilan o'z shahar aholisi o'rtasida savodxonlik va madaniy yuksalishning avj olishiga yordam bergan.

Movarounnahr hududida saroy kutubxonalaridan tashqari, masjid va madrasalar huzurida ham ko'plab kutubxonalar tashkil etilgandi. X asrdayoq musulmon targ'ibotchilari va qonunshunoslarini tayyorlash uchun masjidlar huzurida madrasalar paydo bo'ldi. Ular o'rta va oliy musulmon maktablari bo'lib, ularda islom dini masalalariga doir mavzularda ma'ruzalar qilinardi.

Madrasalar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar 937-yilda Buxoroda sodir bo'lgan yong'in davriga to'g'ri keladi, bu vaqtda yonib kul bo'lgan binolar orasida Farjaq madrasasi ham tilga olinadi.

◀ Yoqutning ma'lumotlaridan bilamizki, Marvda jome' masjidlari huzuridagi Aziziya va Kamoliya kutubxonalarida 12 mingtaga yaqin qo'lyozma kitoblari bo'lgan. ▶ Boshqa madrasalar huzurida ham yirik kitob jamlamalari mavjud edi. ▶ Faqat bir —

gina Dumariya kutubxonasining o'zida Beruniyning 30 dan ortiq ilmiy asarlari saqlangan.]

Madrasalar hozirgi O'zbekiston hududining deyarli barcha shaharlarida bor edi. Samarqandning o'zida 17 ta xususiy madrasa bor edi. Birgina Manixeyev monastriga qarashli kutubxona beshta binoga joylashgan.

U vaqtlarda xususiy madrasalardan tashqari hukmdorlardan mablag' olib turgan davlat madrasalari ham bo'lardi. Xurosonning dastlabki davlat madrasalariga Gaznaviy hukmdorlarining bevosita farmoyishi bilan XI asrda asos solingan.

[Buxoro shahridagi madrasa huzurida qo'lyozma kitoblar saqlanadigan juda boy kutubxona mavjud edi. V.V. Bartoldning ma'lumot berishicha, ma'ruzalar qilinadigan xonalardan tashqari barcha madrasa binolarini qo'lyozma kitoblar bilan to'ldirilgan kutubxonalar egallagandi. Boshqa madrasalarning kutubxonalarida ham qo'lyozma kitoblar ko'p bo'lgan.]

[Qo'lyozmalardan tashkil topgan kutubxonali madrasalar soni ortib borishiga islom dini va davlat hokimiyati yordam berdi. Madrasalar huzuridagi kutubxonalarda ko'proq diniy mazmundagi adabiyotlar to'plangan. Biroq ko'p sonli diniy mazmundagi qo'lyozmalar bilan bir qatorda dunyoviy adabiyotlar, tarix, astronomiya, tabiiy va boshqa fanlar bo'yicha asarlar ham bor edi.]

[O'sha zamonlarda xususiy kutubxonalar, ayrim nufuzli shaxslarning, taniqli olimlar, yozuvchilar, shoirlar va boshqa ko'plab ma'lumotli va madaniyatli kishilarning qo'lyozma kolleksiyalari ham bor edi. Masalan, Seraxsning «Kitob ziyat al-kutab» (Husnixat yozadiganlarning bezak kitobi) 30 jild — dan iborat.]

O'rta Osiyoning o'sha vaqtdagi hududida keng kitob savdosi yo'lga qo'yilgan bo'lib, Samarqandga tashrif buyurgan XI—XIII asrlardagi sayohatchilar shahar kitob bozorlarining boyligi haqida batafsil hikoya qilganlar. Ko'p sonli kitob bozorlari Buxoro shahrida ham tashkil etilardi. Biz Ibn Sir tarjimayi holidan shuni bilamizki, ayniqsa, juma kunlar bozori juda qizg'in bo'lgan. Ana shunday kitob bozo

Ibn Sino o'ziga juda kerakli kitob mashhur o'rta asr faylasufi Abu Nasr al-Forobiyning kitobini topib oladi. Uch dirhamga xarid qilingan qo'lyozma (bir dirham o'sha vaqtda uch gramm og'irlikdagi kumush tanga edi) Aristotelning «Metafizika» kitobiga Forobiyning yozgan sharhlaridan iborat ekan.

O'sha zamonlarda tez-tez bo'lib turadigan yong'inlar madaniy boyliklarga, shu jumladan, kutubxonalar uchun katta talofat yetkazgan. Markaziy Osiyo shaharlarining turar joy binolari bilan zich joylashtirilganligi va ularga yonma-yon jamoat binolarining qurilganligi, buning ustiga yog'ochning ko'p ishlatilganligi (ustunlar, ayvonlar, eshiklar, romlar va hokazolar uchun yog'och taxtadan tayyorlanganligi) ko'pincha yong'inlar chiqqan paytlarda butun-butun mavzelarining yonib kul bo'lishiga olib kelgan. Yuqorida qayd etilganidek, 937-yilda Buxorodagi dahshatli yong'inda shaharning yarmi, shu jumladan, Farjaq madrasasidagi kutubxonaning ham yo'q bo'lishiga sabab bo'lgan. Zamondoshlarning xabar berishlariga qaraganda, bir kuni yong'in chiqqan vaqtda somoniylarning mashhur saroy kutubxonasi yonib kul bo'lgan.

Mo'g'ullarning Markaziy Osiyoga qilgan hujumi barcha madaniy boyliklar, shu jumladan, kutubxonalarning ham misli ko'rilmagan darajada vayron bo'lishi butun-butun shaharlar va qishloqlarning yo'q bo'lishiga olib keldi. Masalan, Marv vohasi, Xorazm yerlari, So'g'd va boshqa ko'plab shaharlarning ship-shiydon bo'lib qolishi shular jumlasidandir. Mo'g'ul bosqinchiligi davrida Markaziy Osiyodagi xo'jalik va madaniy hayot katta tanazzulga uchradi, ishlab chiqaruvchi kuchlarga katta zarar yetkazdi.

Xuroson, Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlardagi juda katta vayronagarchiliklar natijasida san'at, kutubxonalar, saroylar, masjidlar, madrasalar vayron qilindi.

Bu voqyealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan tarixchi Juvayniy o'sha vaqtda mahalliy muqaddas joylar tahqirlanganligi, masjidlar va madrasalar otxonalarga aylantirilganligi haqida hi-koya qilgan edi.

Bosqinchilarning bir yarim asrlik hukmronligi davrida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy rivojlanishi bo'g'ib qo'yildi, adabiy-ma'naviy muhit sust rivojlandi. Mo'g'ul

hukmdorlarining kitob omborlari yoki kutubxonalarga o'xshash biron narsa yaratganligi haqida ma'lumotga ega emasmiz. Kutubxonalar faqat madrasalar huzurida, xususan, qo'lyozma kolleksiyalar esa mashhur tarixchi va shifokor Fazlulloh Rashididdinda, tarixchi Juvayniyda va boshqa olimlar hamda taniqli arboblarda mavjud edi.

Saltanat kutubxonalari

Ma'lumki, Markaziy Osiyoda so'g'diylar, somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar hukmronliklari zamonida ma'ri-fatparvar shoh va hokimlar saroy kutubxonalarini tashkil etib, ularda nihoyatda qimmatbaho va nodir kitoblarni saqlaganlar, ulardan foydalanishga ruxsatnoma ham berganlar. Bunga misol sifatida Abu Ali ibn Sino foydalanish sharafiga muvassar bo'lgan Buxorodagi saltanat-saroy kutubxonasini eslatib o'tish mumkin. Bu an'ana Amir Temur va temuriyzodalar zamonida ham davom etgan edi.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT HAMDA KUTUBXONALAR

Amir Temur va temuriylar hukmronlik qilgan davrlarda qo'lyozmalar saqlanadigan kutubxonalarning ko'p asrlik tarixi ko'p miqdorda qo'lyozma fondlarining jamlanishi, bilimlarning turli tarmoqlariga doir asarlar mavjud bo'lgan yangi kutubxonalar tashkil etilishi bilan tahsinga sazovor.

XIV asrning ikkinchi yarmida—XV asrning boshlarida Movarounnahrda me'morchilik va amaliy san'at keng rivoj topdi. Amir Temur davlatining poytaxti bo'lgan Samarqand ulkan shaharga aylandi, bu yerda ko'plab saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar va boshqa jamoat inshootlari barpo etildi.

Mamlakatda tibbiyot sohasidagi bilimlar, astronomiya, matematika, tarix, adabiyot va boshqa fanlar qadr topdi. Bu esa qo'lyozma fondlari, saroylar, madrasalar huzurida kutubxonalar tashkil etilishi va xususiy kutubxonalarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Amir Temur hukmronlik qilgan yillarda (1370—1405) qo'lyozmalarni saqlash va kutubxonalar tashkil etish to'g'risida katta g'amxo'rlik qilindi. Sohibqironning o'zi adabiyot va san'atni yaxshi ko'rardi. Masalan, uning hukmronlik qilgan davrining birinchi yarmida zabt qilingan hududlarda to'plangan kitoblar va qo'lyozmalar Shahrizabzga yuborilgan. Bu yerda esa katta saroy qo'lyozmalar kutubxonasi tashkil etilgan.

Ayniqsa, mamlakat poytaxti Samarqanddagi saroy kutubxonasi mashhur bo'lib, bu yerda yunon, lotin, suriya, arman, fors va boshqa tillardagi eng nodir qo'lyozmalar saqlanardi. Bu qo'lyozmalarning ko'pi Amir Temur zabt etgan mamlakatlardan keltirilgan. Turkiyaning Bursa shahridagi mashhur kutubxonadan Samarqandga ko'pgina qimmatli va nodir qo'lyozmalar keltirilgan. Bursa kutubxonasi antik davrdagi mashhur kutubxonalardan biri—Pergam kutubxonasi—sining merosxo'ri edi. Qadimgi bu buyuk kutubxonada antik davrning eng mashhur olimlari mutolaa qilishgan. Bu yerda Arximedning zamondoshi matematik Apolloniy, faylasuflardan Antigon Karistskiy, Kichik Nenef va boshqa ko'pgina kishilar

ishlagan. Bursa kutubxonasida saqlanayotgan Ptalamey, Gip-parx, Diafant va boshqa iskandariyalik mualliflarning asarlari Pergam kutubxonasidan keltirilgan degan fikrlar asoslidir.

Ma'lumki, ko'plab olimlar Amir Temur davlati poytaxtiga u yerdagi kutubxonada ishlash uchun kelgan. Ulardan biri matematik Qozizoda Rumiyy –Ulug bekning va Alovuddin Ali ibn Muhammad (Ali Qushchi)ning ustози bo'lgan. U Samarqandga Bursadan kelgan edi.

Temur Armanistondan ko'pgina qo'lyozma kitoblarni olib ketgan. Arman tarixchisi S.A. Babayanning ma'lum qilishicha, Tayevsk monastri huzuridagi kutubxona kitob fondining bir qismi Samarqandga tashib ketilgan. Bu kitoblar orasida Suriyalik Murabas Gadingning qo'lyozmalari ham bo'lib, uni muallif arman podshosi Bagarshkning farmoyishiga binoan Gadin tomonidan Xaldey, Eron va boshqa sharq mamlakatlarida to'plangan va ular eramizdan oldingi 150–yilgacha bo'lgan tarixni qamrab olgan edi. M. A. Gadin tomonidan yozilgan Armanistan tarixi keyinchalik Maisey Xarenskiyning va boshqa arman tarixchilariga o'zlarining tarixiy asarlarini yozishga manba bo'lib xizmat qilgan.

Amir Temurning arman kutubxonalaridan kitoblar olib ketgani to'g'risida arman tarixchisi Mixail Chamchyan quyidagilarni ma'lum qiladi: «U barcha arman va fors kitoblarini ulgurganicha to'plab, ularni Samarqandga yuborgan va u yerda bitta minorada joylashtirgan. Minoradan kimda kim olib chiqib ketishini qattiq qo'rqitish bilan ta'qiqlab quygan, kitoblarni o'qimoqchi bo'lganlarga minorada shug'ullanishga, biroq bu yerda juda uzoq vaqt qolmaslikka ruxsat bergan» .

Tarixiy ma'lumotlarga tayanib xulosa chiqariladigan bo'lsa, Amir Temurning Samarqanddagi saroy kutubxonasi faqat kitob saqlanadigan ombor bo'lib qolmay, u yerga ba'zan kitobxonlarni ham qo'yishgan. Kutubxonaga kirish juda ozchilik kishilar uchun ruxsat etilgan. Kutubxonaning qanday ko'rinishda bo'lganligi, kitoblar qanday saqlangani va ulardan qanday foydalanilgani to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar hozircha topilmagan. Biroq aytish mumkinki, saqlovchilar qo'lyozmalarni yuksak darajada qadrlaganlar va chamasi ularga to'g'ri munosabatda bo'lishni bilganlar, kutubxona

uchun maxsus bino qurilganligi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Shuni ham aytish kerakki, bu yerda ham kitoblardan iborat boyliklar xuddi XI–XII asrlardagi mashhur kutubxonalar singari fanlar bo'yicha joylashtirilib, maxsus sandiqlarda saqlangan. Shak – shubha yo'qki, barcha kitoblar faqat hisobga olish uchun emas, balki yaxshiroq foydalanish uchun hi-moyalangan.

Amir Temur va temuriylar davridagi kutubxona va kitoblar

Amir Temur va temuriyzodalar davrida turli sohalarda qanchadan – qancha yutuqlar qo'lga kiritilgan bo'lsa, insonning ilmiy va badiiy tafakkuri natijasi bo'lmish kitoblarni yaratish, ularni ko'chirish, saqlash sohasida ham katta ishlar amalga oshirilgan. Ma'lumki, u davrlarda nashriyot hali yo'q edi, shuning uchun qo'l yordamida qilinardi. Natijada bu davrda xat va kitob ko'chirish, uni bezaklar bilan ziynatlash bilan bog'liq bo'lgan mashhur siymolar – xattotlar yetishib chiqdilar. Ulardan Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Xiraviy, Mir Imod, Sulton Muhammad Xandon, Mavlono Ma'ruf, Abduljamil kotib, Darvesh Muhammad Samarqandiy, Pir Muhammad So'fi Buxoriy va boshqalarning nomlari hurmat bilan tilga olinadi. Bu xattotlar, asosan xatning nastaliq xilida shunchalik go'zal yozardilarki, ularni o'qish nihoyatda oson edi. Kitoblarni muqovalash, oltin suvi va rasmlar (miniaturalar) bilan bezashning nodir san'atkorlari – Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhiblar ham ana shu davrda voyaga yetgan siymodirlar. Bunday yuqori malakali xattot va rassomlar tomonidan tayyorlangan go'lyozmalar moliyaviy jihatdan iqtidorli shaxslar buyurtmasi bilan amalga oshirilardi yoki podshohlar kutubxonasi qoshida bajarilar edi. Bunday kitoblar har jihatdan nodir va qimmatbaho hisoblanadi. Shuning bilan bir qatorda kundalik ehtiyoj – madrasalarda o'qish, uylarda, masjid va xonaqohlarda mutolaa «kitob nashr ettirish» yoki kitoblarni avlodlarga qoldirish vazifasini mohir xattotlar bajarardilar. Ana shu jihatdan kitoblarning nusxalari kam bo'lgan, hattoki bir nusxadan, ya'ni muallifning o'z go'lyozmasi tarzida bo'lardi. Shuning uchun kitoblar juda

katta e'tibor bilan saqlanardi va ularni ko'chirish uchun nihoyatda malakali xaftot—kotiblar jalb qilish uchun oddiyroq, bezaksiz qo'lyozmalar tayyorlanardi. Har ikki tarzda tayyorlangan qo'lyozma kitoblar turli xildagi kutubxonalarda, ya'ni saltanat kutubxonalari, shaxsiy kutubxonalar, madrasa, xonaqohlardagi kutubxonalarda saqlanardi. Saltanat kutubxonalari va mashhur siymolar kutubxonalari alohida manzilda, ularni saqlovchi, yangisini ko'chiradigan, shikastlangan (varaqlari yo'qolgan yoki satrlari o'chgan) kitoblarni ta'mirolovchi mutaxassislar bilan ta'minlanganlar. Hatto kitoblar o'ziga xos tartib bilan saqlangan. Uning boshqaruvchisi kitobdor deb atalgan. Mashhur madrasalarda ham kutubxona uchun alohida hujralar ajratilgan va uning mas'ul xodimlari ham bo'lgan. Biz so'z yuritayotganimiz davrda saltanat kutubxonalari, shaxsiy kutubxonalar, madrasalardagi kutubxonalar haqida ma'lumotlar, hikoyat va rivoyatlar bor. Ammo bunday kutubxonalarning birortasi aynan saqlanmagani tufayli ular to'g'risida aniq ma'lumot berish qiyin. Shunday bo'lsa—da, manbalarda ularning mavjud bo'lganiga doir ishoralar asosida bunday kutubxonalarning ayrimlari haqida umumiy tarzda ma'lumot berishga jur'at etdik. Shu davrda yaratilgan va bizgacha yetib kelgan kitoblar haqida esa bizga ma'lum bo'lganlari to'g'risida muxtasar fikr yuritish foydadan holi bo'lmasa kerak, deb o'yladik. Chunki bu o'tmish ta'lim—tarbiya tizimi, madrasa va oliy madrasalar faoliyati bilan bevosita daxldor bo'lgan mavzudir.

Amir Temur kutubxonasi

Amir Temur ta'lim—tarbiya ishiga alohida e'tibor qaratib, madrasalar qurishga farmon bergan ekan, bu jarayonning kitoblarsiz bo'lishi mumkin emasligini ham yaxshi tushunadi. Faqat bu emas, balki o'zi va arkoni davlatning ham ma'rifatli, ma'lumotli bo'lishini istardi. Chunki Amir Temur, ibn Arab—shohning guvohlik berishicha, «men azaldan ilm shaydosiman» va «men olimlar bilan doim suhbatda bo'lib, ular ishidan xabardorman» degan ekan, bunday kishining olimlar va adiblar ijodiy ishining mahsuli bo'lmish kitoblar taqdiriga befarq

qarashi mumkin emasdi. Bunga qo'shimcha ravishda Amir Temur tuzuklarida bayon etilgan ayrim fikrlar aytilganlarning haqiqat ekaniga dalolat beradi.

«Tuzuklarda yozilishicha, Amir Temur hakimlar, tabiblar, munajjimlar, muhaddislarni o'z atrofiga to'plagan. Shuning bilan birga «muhaddislar, tarixchilar hamda qissaxonlarni o'zimga yaqinlashtirdim va avliyolar haqidagi qissalarni, o'tgan podshohlar to'g'risidagi xabarlarini, ularning saltanat taxtiga qanday yetishganliklarini, davlatlarining qanday sabablarga ko'ra zavol topganligini bulardan so'rab bilardim».

Bulardan ko'rinadiki, Amir Temur atrofida to'plangan hakim va tabib, munajjim va muhaddis, tarixchi, qissaxon va bosh — qalar «ilm shaydosi» bo'lgan Sohibqironning savollariqa asosli va ilmiy javoblar topish uchun kitoblarga murojaat etganlarki, ular, shubhasiz, Amir Temur to'plagan kitoblar xazinasi — kutubxonada saqlangan, ayrimlari esa safar vaqtida birga olingan, ya'ni «ko'chma kutubxona»da bo'lgan. Amir Temur asos solgan saltanat kutubxonasida (uni Samarqanddagi Ko'ksaroyda joylashgan deb faraz qilish mumkin) Samarqand, Buxoro, Xorazm va Movarounnahrning boshqa shaharlarida bo'lgan nodir kitoblar bilan bir qatorda turli mamlakatlarga yurish vaqtida qo'lga kiritilgan arab, turk va fors tillaridagi kitoblar ham to'plangan deyish mantiqiy ko'rinadi. Shuning bilan birga bu vaqtda Samarqandda yashab faoliyat ko'rsatgan allomalarning kitoblari ham bu kutubxonani boyitib borgan. Chunki Amir Temur devonida mavlono shayx Muhammad ibn xoja Bandkor Termiziy, Yo'l Qutlug, Amir Muhammad Badriddin, Xoja Abdulla Keshiy kabi ajoyib xattot va adiblar ham faoliyat ko'rsatar edilar.

Shunday qilib, aytilganlar e'tiborga olinsa, unda Amir Temur kutubxonasida Qur'oni karim va unga bag'ishlangan tafsirlar, hadisi — sharifning ishonchli to'plamlari, fikh, falaki — yot, muhaddislik, tibbiyot, nujum, jo'g'rofiya, falsafa, tarix, mantiq, tilshunoslik va adabiyotga oid asarlar to'plangan ko'rinadi. Ular orasida Imom al — Buxoriy, Imom al — Termiziy, Abu Mansur Moturudiy, Burhoniddin Marg'iloniy, Mahmud Chagminiy, muarrix Rashididdin, ibn Batuta, Sayyid Sharif Jurjoniy, alloma Taftazoniy, Xoja Ahmad Yassaviy, Abu Sayyid

Abulxayr, Abdulloh Ansoriy, Muslihiddin Sa'diy, Qutb ul-orifin Sadriddin Ardabeliy, Zayniddin Tayobodiy, Mir Sayid Baraka kabilarning asarlari, maktublari, ular haqidagi asarlar, xorijiy Sharq va G'arb mamlakatlari podshoh va qirollariga yozilgan maktublarning nusxalari bo'lganligi haqiqatga yaqindir.

1403—yilda Samarqandga tashrif buyurgan Ispaniya elchisi Ryui Gonzales de Klavixo o'zining kundalik daftariga kutubxona to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni qayd qilgan edi. 1863--yilda venger sharqshunosi Arminiy Vamberi Markaziy Osiyo bo'ylab sayohat qilgan ekan, Samarqandda mashhur arman—yunon kutubxonasining «izlari»ni topishga intildi. Markaziy Osiyoni Rossiya bosib olgandan keyin ko'pgina sharqshunoslar va turli mamlakatlarning olimlari o'z nazarlarini Amir Temurning mashhur kutubxonasiga qaratdilar, uning taqdirini bilishga qiziqdilar. Turkiya poytaxti Anqarada istiqomat qilayotgan armanlar 1868—yilda Samarqand va Buxoro arman—yunon kutubxonasini topish to'g'risidagi iltimos bilan hukumatga murojaat qildilar. Bu kutubxonani Amir Temur Armanistondan olib kelgan edi. Rus diplomati N. Stremouxovdan Turkiston general—gubernatori Kaufman nomiga o'sha yili arman arxiyepiskopi Sarkisyanning xati tushgan bo'lib, unda Temur kutubxonasini izlab topish choralari ko'rishni iltimos qilgan. Xatda aytilishicha, mazkur kutubxona tarkibida ossuriyalik Marabas Godinning qo'lyozmalari bor edi. Stremouxov Samarqandga kelgach, mazkur kutubxonaning ayrim qo'lyozmalari hali ham xususiy shaxslarda ekanligini aniqladi. O'sha yiliyoq Tashqi ishlar vazirligining Osiyo departamenti direktori nomiga yozilgan xatda general—adutant A. P. Ignatev Amir Temur kutubxonasini izlab topishni iltimos qildi. Bu kutubxona so'nggi vaqtgacha Samarqandda yoki uning yaqin atrofida saqlanmoqda, deb hisoblanardi.

Zarafshon uyezdining boshlig'i general Abramov general—gubernator K. P. Kaufmanning buyrug'i bilan jiddiy qidirish ishlarini olib bordi. Samarqand kutubxonasining mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qo'lga kiritdi, buning uchun ko'plab qariyalarni sinchiklab so'roqqa oldi. Oradan sakkiz oy

o'tgandan keyin Abramov Kaufmanga: «Samarqandning aholisi Temur kutubxonasini faqat mahalliy kitoblar orqali biladi, lekin kutubxona rasadxona huzurida saqlanmoqda», deb xabar berdi.

Turkistonlik taniqli bibliograf va Markaziy Osiyo tarixining katta bilimdoni N.V. Dmitrovskiy Temur kutubxonasining tarixi haqida ma'lumotlar to'plagan bo'lib, u Samarqandga mashhur arman kutubxonasi va Mirabas Godinning qimmatli qo'lyozmalari tashib ketilgani haqida yozgan edi. N. V. Dmitrovskiy shu narsani qayd qiladiki, Samarqand olingandan keyin armanlar general Kaufmanga Markaziy Osiyoda bu qo'lyozmalardan ayrimlarini qidirib topishni iltimos qilgan. N. V. Dmitrovskiy kutubxona tarixiga katta qiziqish bilan qarab, «Samarqand kutubxonasi» (Bibliografik ekskursiya) nomli maxsus maqolani bosmaga tayyorlagan, unda Temur kutubxonasi to'g'risidagi batafsil ma'lumotlarni bayon qilgan. Biroq bunday maqola bosilib chiqmadi.

1873--yilda ingliz Yevgeniy Skayler chor Rossiyasi bosib olgan Turkiston bo'ylab sayohat qilar ekan, Buxoro va Qo'qonda bo'ladi, shuningdek, Temur kutubxonasi bilan qiziqib ko'radi. Skayler Buxoro kutubxonalaridagi ma'lumotlar asosida quyidagicha yozadi: «Men mashhur Temur kutubxonasi hali mavjuddir, deb o'ylashimga asos bor. Bu yerda amirning xazinasida ko'pgina kitoblar borki, ularning tili buxorolik mullalarga tanish emas, shu sababdan kitoblar e'tibor berilmasdan yotibdi: ular Qarshida ham bor». U Qarshida bolgan vaqtida amirning boy kutubxonasi bilan tanishish imkoniga ega bo'lmaganidan afsuslanadi.

1889--yilda taniqli ingliz adibi Makenzi Uolles Zakaspiy viloyatida bo'lgach, Samarqandga kelib Temurning kutubxonasini sinchiklab izlab ko'radi, lekin «shaharni yoppasiga axtarib, hech narsa topa olmaydi».

Temur kutubxonasining keyingi qidirishlari mashhur rus orientalisti A.L.Kun (1840--1888)ning ishlari bilan bog'liqdir. U Turkistonga 1868--yilda xizmatga kelgan bo'lib, uning muhim vazifalaridan biri--Temurning mashhur kutubxonasini qidirib topishdan iborat edi. Sharq tillarini yaxshi bilgan Kun mahalliy yozma manbalardan bemalol foydalanar va ku-

tubxona to'g'risidagi og'zaki hikoyalarni to'plardi. Lekin A.L. Kun kuch — g'ayrat sarflashiga qaramay, Temur kutubxonasi to'g'risida hech qanday aniq ma'lumotlar to'play olmadi, uning ko'p vaqti mullalar va Samarqandning boshqa ma'lumotli kishilari bilan suhbatlar o'tkazishga sarflandi. Biroq u Temurning kutubxonasini topish umididan voz kechmadi. Uning taxminiga ko'ra, mashhur kutubxonaning barcha kitoblari hali yo'q bo'lib ketmagan, ayrim qo'lyozmalar esa mahalliy aholining qo'lida saqlanayotgan bo'lishi mumkin. A.L. Kun mullalar va imomlar qo'lida «Tarixi Narshaxi» («Buxoro tarixi»), «Tavorix Mir Baraki» kabi ancha nodir qo'lyozmalar borligiga ko'zi tushadi, ulardan keyingisida Botuning Rusga qilgan yurishi tasvirlangan edi. Shuningdek, boshqa ko'pgina qo'lyozma asarlar ham borligi ma'lum bo'ladi. 1870 — yilda Kun «Kavkaz» gazetasiga tayanib, «armanlar o'rtasida shunday rivoyat tarqalganki, unga ko'ra Temur Armanistondan ko'p miqdordagi kitoblarni Samarqandga olib ketgan va bu kitoblarni bir minoraga joylashtirgan va hozir ham o'sha yerda saqlanmoqda», deb yozadi.

XX asrning boshlarida Temurning kutubxonasi bilan turk — istonlik publitsist D. N. Lagofet qiziqib qoldi. Uning yozishicha, Temur hukmronlik qilgan dastlabki yillarda kutubxona Shahrisabzda bo'lgan, keyin Samarqandga ko'chirilgan. So'ngra Lagofet Klavixov va buxorolik tarixchi Kamoliddin Abdurazzoqning fikrlariga tayanib, Samarqanddagi katta kutubxona 1448 — yilgi qo'zg'olon vaqtida ancha shikast ko'rganligini ma'lum qilgan. Samarqandni Shayboniyxonning ko'chmanchi qo'shinlari bosib olgan vaqtda kutubxona talon — taroj qilinadi va uning qoldiqlari 1580 — yilda Buxoroga olib ketiladi va amirning Mashhadga qilgan yurishida qo'lga olingan kitoblarga qo'shib yuboriladi. 1860 — yilda kutubxona Qarshi shahriga keltiriladi. Lagofet general Jo'rabekning hikoyalari havola qilingan holda mo'jaz rasmlar (miniaturalar) bilan bezatilgan ko'p miqdordagi qo'lyozmalar Qarshidan Buxoroga tashib keltirilgan, deb qayd qilgan. Devonbegi Ostanaqulning fikricha, amirning Buxorodagi kutubxonasida xitoy, uyg'ur, arab, fors tillarida, shuningdek, pushtun va rus tillaridagi qo'lyozmalar bo'lgan. Maqolaning oxirida, Lagofet

amir kutubxonasining qimmatli tomonlarini qayd etish bilan birga, «Temur kutubxonasi to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni to'plash, hozir ham kech emas», deb uqtiradi. 1911-yilda «Turkestanskiye vedomosti» gazetasida ismi ko'rsatilmagan bir muallifning Temur kutubxonasi haqidagi xabari bosilib chiqadi. Muallif moskvalik mashhur felyetonchi «Pavuk – Vovchenkov» ning maqolasiga tayanib, Samarqandda eshitgan bir afsona haqida hikoya qiladi. Afsonada ma'lum bo'lishicha, «Temur kitoblarni juda sevar va shu sababdan dunyoda eng katta kutubxona tashkil etgan emish. U o'limi yaqinlashayotganini his qilgach, kutubxona haqida ko'proq qayg'ura boshlabdi. Kitob durdonalari nodon merosxo'rlar qo'liga tushib qolishidan qo'rqib, kutubxonani shahar yaqinidagi g'orga ya-shirib qo'yib, uning ustiga quyidagicha dahshatli la'natlovchi so'zlarni bitgan ekan: «Yer yuzida yomonlik va jaholat yo'q bo'lib ketmas ekan, kutubxona kitoblariga qo'l tekkizmaslik lozim». Temur bir yilda bir necha marta, ayniqsa, yangi oy chiqqan vaqtda kutubxonani borib ko'rib kelar ekan. U tashrif buyurganda shamoldan yer yuzidagi ahvolni so'rab-surishtirar ekan, yovuzlik va nodonlik xalq orasida hamon hukmron ekanligiga ishonch hosil qilgach, g'azabidan oyog'i bilan shunday tepar ekanki, bundan butun yer yuzi larzaga kelarkan...». Hikoya muallifi bu afsonaga unchalik ishon-qiramaydi. «Afsona shak-shubhasiz qiziqarli, lekin uning tabiiy holda shunday bo'lishi shubhalidir». Shundan ko'rinib turibdiki, 1868-yildan 1911-yilga qadar mashhur kutubxonaning izlarini aniqlashga muvaffaq bo'linmagan.

Temur kutubxonasidan bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan birdan-bir qo'lyozma – bu Usmon Qur'onidir. U pergament qog'ozga kufiy yozuvida ko'chirilgan. A.L. Kun mazkur qo'lyozmani Temur kutubxonasining eng yaxshi bezagi deb hisoblagan. Usmon Qur'oni Rossiya Markaziy Osiyoni bosib olgandan keyin Samarqandning Xo'ja Ahror masjidida saqlangan. 1869-yilda mazkur Qur'on nusxasi borligidan qo'shin starshinasi Serov xabar topib, Zarafshon okrugining boshlig'i general-mayyor Abramovning buyrug'i bilan qadimgi qo'lyozmalar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plab yuqardi. Serov Xo'ja Ahror masjidida Qur'on saqlanayotganini

masjidda ko'p muxlislar to'plangani sababli bilib oladi. So'ngra bu Qur'on musulmonlar uchun ahamiyatsiz narsa, uni hech kim o'qiy olmaydi, Xo'ja Ahror masjidi imomlari ham unga bu kitobni sotishga rozi ekanligini ma'lum qiladi. Qur'on general – mayyor Abramov tomonidan 125 so'mga sotib olinadi va Toshkentga yuboriladi. Kaufman uni Buxoro amirining vakili Yahyoxo jaga ko'rsatganda, u Temur kutubxonasining bir – dan – bir saqlanib qolgan qo'lyozmasidir, deb tasdiqlaydi. Kutubxonaning qolgan kitoblari esa mazkur mamlakatdagi o'zaro qonli urushlar vaqtida nobud bo'lgan edi.

1876 – yilda Kaufman Qur'onni Sankt – Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga topshiradi. Kutubxonaning 1904 – yilgi ishi haqidagi hisobotida Samarqandning kufiycha Qur'oni kutubxonaning sharq bo'limida eng muhim boylik ekanligi aytilgan edi. 1887 – yilda Usmon Qur'onni Sankt – Peterburg xalq kutubxonasida samarqandlik savdogar va qadimgi nar – salarni to'plovchi Mirza Buxarin ko'rib qoladi.

Mirza Buxarin Sankt – Peterburgdagi xalq kutubxonasida turli xalqlarning bir necha yuz ming qadimgi va yangi kitoblari hamda qo'lyozmalarini ham ko'radi. Bu yerda Alisher Navoiyning asarlari, «Shohnoma», «Ravzat as – safo» va boshqa tarixiy asarlarning qo'lyozmalari shuningdek, mahalliy xonlarning yorliqlari saqlanardi. Kutubxonada arabcha, for – ssha, turkcha va boshqa tillardagi lug'atlar ham bor edi. Mirza Buxarin Qur'onning juda ehtiyotlab, xuddi yangidek saqlan – ganini ko'rib hayratlanadi: «Xuddi yangidek, butun zarhal bilan bezatilgan holda oyna tagida g'ilofda turibdi», deydi u.

Usmon Qur'oni bilan mashhur rus san'atshunosi va qadimgi sharq qo'lyozmalarining katta ixlosmandi V.V Stasov ham qiziqib qoladi. 1886 – yilda u Sankt – Peterburg kutubxonasiga VIII asrning arabchada yozilgan Qur'on keltirildi, juda katta hajmdagi bu kitob Samarqanddagi bosh cherkovga mansub bo'lgan...» deb yozgan edi. Taniqli sharqshunoslar V.V. Bartold va Krachkovskiyning fikricha, bu kufiychada yozilgan Qur'onlar I – II asrdagi hijriy hisobda bo'lib, qo'lyozma to'plamlarda kamdan kam uchraydi, Usmon Qur'oni ham ana shu davrga mansubdir. Usmon Qur'oni rus sharqshunosi A.F. Shebuniy tomonidan sinchiklab o'rganib chiqilgan. U ki –

tobning sirtqi ko'rishini, mazmunini tasvirlab beradi va yo-shini hamda kelib chiqish joyini aniqlaydi. XIX asrning oxirida Sankt-Peterburgda Qur'onning tabiiy hajmdagi faksimile nashri amalga oshiriladi. «Uning hajmi juda katta bo'lib, og'irligi bir yarim pud kelardi», deb yozgan edi eski kitobshunos F. Shilov.

Sho'ro hukumatining dastlabki yillarida Markaziy Osiyo musulmonlarining iltimosi bilan Usmon Qur'oni Toshkentda saqlash uchun qaytarib keltirildi. Ibn Beytaming «Farmako-peya» sining arabcha qo'lyozmasi katta qiziqish uyg'otadi, uni N. F. Petrovskiy sharqshunos V. R. Rozenga hadya qiladi. Unda mazkur qo'lyozmaning mashhur Temur kutubxonasiga mansub ekanligidan dalolat beruvchi yozma mavjuddir. Bu ma'lumotlarni xabar qiluvchi (muallif) mazkur kutubxonaning qolgan qo'lyozmalari va boshqa kitoblari bu mamlakatda bo'lib turgan o'zaro urushlar vaqtida nobud bo'lgan, deb hisoblaydi. Ayniqsa, 1448-yilda Eralibekning temuriylarga qarshi ko'targan isyoni vaqtida ko'p kitoblar yo'q bo'lib ketgan. Buxorolik tarixchi Kamoliddin Abdurazzoq o'zining «Matlasad-Sadayin» nomli kitobida bu haqda quyidagilarni yozgan: «Kitoblar va qo'lyozmalarning sahroyi chavandozlar ko'z o'ngida hech bir qimmatga ega bo'lmasdan o'z joyidan ulotirib tashlangan va oyog' osti qilingan». Kutubxonaning qoldiqlari 1560-yilda Buxoroga tashib ketilgan va Mashhad-dan keltirilgan kitoblar bilan to'ldirilgan.

Temuriylar davrida Samarqanddagi ulkan kutubxona bilan bir qatorda boshqa saroy kutubxonalari ham bo'lgan. Ulardagi kitoblar, chamasi Samarqanddagi kutubxona kitoblaridan kamroq bo'lsa ham, ular qimmatli kitob xazinasi hisoblangan.

Ayrim amirlar, hukmdorlar va oliy tabaqa vakillari ancha boy va qimmatli kitoblarni o'z ichiga olgan kutubxonalarga ham ega edilar. Ko'p sonli masjidlar, madrasalar, xonaqolar, hurmatli zotlarning dafn etilgan maqbaralarida ham kutubxonalar bo'lardi.

O'sha davrlarda ko'pchilik kutubxonalar uchun ancha qulay, jamoatchilik kutubxonalariga o'xshash kutubxonalar ham bo'lgan. Ana shunday kutubxonalardan biri mashhur shayx Muhammad Porsoning (1419-yilda vafot etgan) Buxoroda

tashkil etilgan kutubxonasidir. XV asrning boshlarida tashkil topgan mazkur kutubxonadagi turli nomdagi qo'lyozmalar soni, ayrim tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, qariyb yuz ming nusxadan iborat bo'lgan. Albatta, bu raqam oshirib ko'rsatilgan bo'lishi mumkin, biroq bu kutubxona Makka, Madina va boshqa shaharlardan keltirilgan kitoblar bilan to'ldirilgan, ularni Muhammad Porso o'z safarlari vaqtida to'plagan. Uning bu to'plagan kitoblarining ko'pchiligi Sharqdagi turli mam-lakatlarda undan oldingi davrlarda va u hayot vaqtida yozilgan asarlar edi. Mazkur kutubxonada etikaga, tarixga doir g'oyat nodir va qimmatli asarlar ham topilardi. Unda mashhur tay-lasuf, filolog va tabib Ibn Miskaveyxning (1030 yilda vafot et-gan) qalamiga mansub jahon tarixi saqlanardi. Bu tarixiy asarning birinchi jildi sho'ro davrida 1924-yilda Qozon shahridan topilgan. Kitob Buxoroda bitilgan bo'lib, unda geograf Ibn Yoqutning o'z qo'li bilan hijriy 600-yilda yozilgan dasxati bor. Badiiy kitoblar orasida Abu Tamamning (hijriy 729-yili) qo'lyozmalari ham uchraydi. Sharqshunos A.E. Shmidtning fikriga qaraganda, bu yerda jahon tarixining uchinchi jildi ham bo'lgan. Ibn Miskaveyx qalamiga mansub bu kitob qo'lyozmasi 227 varaqdan iborat bo'lib, 104-109 (hijriy 722-305) yillarni qamrab olgan edi. Mazkur kutubxona kitoblari va qo'lyozmalari O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Ular Buxoroning Markaziy kutubxonasida va Markaziy Osi-yoning boshqa kutubxonalarida ham mavjud edi. Ku-tubxonada bo'lgan kitoblarning tarkibiga qarab Muhammad Porsoning madaniy qiyofasini aniqlab olish mumkin.

Xoja Muhammad Porso kutubxonasi

Muhammad bin Mahmud al-Hofiz al-Buxoriy — Xoja Muhammad Porso (vaf.1419m.) tarzida shuhrat taratgan bu shaxs Xoja Bahouddin Naqshbandning eng kuchli shogird-laridan bo'lib, xojagon — naqshbandiya silsilasining hazrat Ba-hovuddin Naqshbanddan keyingi murshididir. Xoja Muham-mad Porso xojagon tariqati murshidi Xoja Bahovuddin Naqshband haqida hamda zodagon tariqatiga oid bir necha

risolalarning muallifidir. Jumladan, «Makomoti Xoja Bahovuddin Naqshband», «Risola — yi qudsiya», «Silsila — yi tariqi xojagon», «Maqomoti xoja Alouddin Attor» va boshqalar. Ana shu tabarruk zot o'z uylari — Buxoroda bir shaxsiy kutubxona tashkil etganki, unda o'zlarining asarlari bilan birga kalom, fikh, tafsir, mantiq, sarf va nahv, tarix, aqliy ilmlarga doir ko'pgina kitoblar mavjud bo'lgan. Xususan, xojagon tariqati murshidlari Xoja Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoniy va boshqalarning asarlari unda saqlangan.

U Markaziy Osiyodagi isloh qilingan so'fiyizmning rahbari va o'z davrining yirik siyosiy arbobi edi. Uning o'zi ham bir qator mustaqil asarlar yozganligi ma'lum. Ko'pgina kitoblarning qo'lyozmalari sahifalariga o'zining rombsimon muhrini ham bosgan. Bu kutubxonaga ko'plab ma'lumotli kishilar va ma'rufatli shaxslardan vaqf yo'li bilan ham ko'p miqdordagi qo'lyozmalar kelib tushgan. Afsuski, bu kutubxonadagi ko'pgina qo'lyozmalar o'g'irlab ketilgan. Ular jahonning turli kitob omborxonalariga tarqalib ketgan. Mashhur kutubxona o'zidan darak berib turadi. 1955 — yilda «Pravda Vostoka» gazetasi ma'lum qilinishicha, hatto 1930 — 1940 — yillarda Buxorodagi Muhammad Porso kutubxonasining muhri bosilgan ayrim qo'lyozma nusxalar yoyma bozorda sotilgan.

Kutubxonalarning shundan keyingi yanada rivojlanishi Amir Temurning merosxo'rlari, xususan, nabiralari davrida sezilarli tus oldi. Shu narsa ma'lumki, Ulug'bekning Samarqandda hukmronlik qilgan yillarida madaniy yuksalish sezilarli darajada o'sgan. Kutubxonalar va xususiy shaxslarning kitob jovonlari ilmlarning turli sohalariga doir kitoblar bilan to'ldirilib borilgan. Buxoroning kutubxonalari ham yangi — yangi kitoblar bilan boyigan. Ayniqsa, Ulug'bekning Samarqanddagi mashhur rasadxonasidagi kutubxona ajoyib bo'lib, u 1428 — 1429 — yillarda tashkil etilgan, ichki tomoni turli naqshlar bilan bezatilgan ko'p qavatli bino bo'lib, fazo tuzilishini eslatgan. Rasadxona huzuridagi kutubxona o'sha davr nuqtayi nazaridan anchagina kitob jamg'armasiga ega edi, ya'ni unda ilm — fanning turli sohaları bo'yicha 15 ming jilddan ortiq turli kitoblar saqlanardi. Ko'plab asarlar orasida Ulug'bekning o'zi tuzib chiqqan yulduzlar jadvali juda mash —

hur edi. Kutubxonada Amir Temurning mashhur kutubxona – sidan olingan kitoblar ham saqlanardi, desak xato qilmagan bo'lamiz. Ulug'bekning o'limidan keyin sevimli shogirdi Ali Qushchi hayoti xavf ostida qolganligini bilib, rasadxonani tark etishga va yashirinishga majbur bo'ladi. Zamondoshlarining bergan xabariga qaraganda, Ali Qushchi Samarqanddan jo'nab ketar ekan, o'zi bilan birga bir qancha qo'lyozma kitoblarni, shu jumladan, Ulug'bek tomonidan yozilgan Astranomatik jadvaliga yozilgan so'z boshini olib ketgan. Ulug'bek kutubxonasining asosiy jamg'armasi qayerda saqlangani hozirga qadar aniqlangan emas. Kutubxona qayerda joylashganligi: rasadxona ichidami yoki shahar bog'idami, Samarqandning janubiy qismidagi saroydami yoki Darg'om yaqinidami, hech kim bilmaydi. Respublika gazetalarida kutubxonani qidirib topish haqidagi masala bir necha marta ko'tarib chiqildi. O'zbek olimlari kutubxonani qidirib topishni jadallashtirishga ko'p marta da'vat qilib chiqdilar, toki hozirgacha saqlanib qolgan va ilm – fan uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan nodir qo'lyozmalarni yo'q bo'lib ketishdan saqlab qolish uchun kutubxonani qidirib topish ishlari 1962 – yil oxirida boshlangan edi. Maxsus ekspeditsiya bir yil mobaynida Niyoz Tepada, Hazrat Bashar qishlog'i yaqinida qizg'in ish olib bordi. Chunki bu joy Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchi Samarqanddan qochib borib joylashgan manzil edi.

Bizning fikrimizcha, ko'pgina asarlar hozirgi vaqtda ham ayrim shaxslarning qo'lida saqlanmoqda, bu haqda «Ulug'bek kutubxonasi qayerda yashiringan?» maqolasi muallifi ham fikr yuritgan. Maqolada aytilishicha, uning muallifi faqat diniy kitoblarni emas, balki ilmiy mazmundagi ko'pgina eski qo'lyozmalarni ko'p marta ko'rishga muvaffaq bo'lgan.

XV asrda temuriylarning Xuroson davlatiga qarashli shaharlari madaniy jihatdan rivojlanishga erishgan. Shohruh (1409 – 1447) hukmronlik qilgan yillarda davlat poytaxti Hirot bo'lib, u yuksak darajada rivojlangan, Shohruh tarixiy asarlarga katta qiziqish bilan qaragan, Hafizi Abro'ning jo'g'rofiy asarini arab tilidan fors tiliga tarjima qilishni va uni boshqa manbalar bilan to'ldirishni topshirgan. 1417 – yilda bu jo'g'rofiy asar tugallanishidan oldinroq Shohruhning top –

shirig'iga muvofiq jahon tarixi bo'yicha ma'lumotlar to'plami tuzib chiqildi. Unga Tarobiy asarlari, Rashididdinning «Sol — nomalar to'plami» va Amir Temurning rasmiy tarixi kiritilgan edi. Shohruh saroyida juda katta kutubxona tashkil etilgan bo'lib, u yerda qo'lyozma kitoblar ustaxonasi ham bo'lgan. Kutubxona va ustaxonada nafaqat kutubxona xodimlari, balki bu yerda tilshunoslar, mo'jaz san'at ustalari, zarhalchilar, mu — qovachilar ham bor edi. Kutubxona xodimlari kitoblarga ishlov berish, tasvirlash va kitob berishdan tashqari qo'lyozma kitob — blarning matnini o'rganish va badiiy jihatdan bezash ishlarini ham bajarganlar. Shohruhning o'g'li Boysunqur yozuvchilar, shoirlar, rassomlarga homiylik, yangi kitoblar yaratish sohasi — dagi ishlarga bevosita rahbarlik qilgan (1433 — yilda vafot et — gan). Saroydagi kutubxonada 1420 — yilda Firdavsiyning «Shohnoma» dostonining yig'ma matni tuzib chiqilgan, key — inchalik esa dostonning ajoyib tarzda bezatilgan noyob nusx — alari yaratilgan.

Hirot shahri Sulton Husayn Boyqaro hukmronlik qilgan yillarda (468 — 1506) madaniy jihatdan ancha yuksaldi. Davlat poytaxti yana ham obod bo'lib, ko'plab ajoyib binolar, mas — jidlar, madrasalar, saroylar qurildi. She'riyat, tasviriy san'at, musiqa va boshqa sohalar gullab — yashnadi.

Sulton Husaynning saroyida ham katta kutubxona bor edi. Uning o'g'li Faridunning kutubxonasi ham undan qolishmas va ancha yirik edi. Ajoyib xattot Xo'ja Nosir mazkur ku — tubxonaning mudiri bo'lib uzoq muddat ishlab turdi. Ku — tubxona xodimlari uchun maxsus qoidalar yo'l — yo'riqlar tuzib chiqilgan edi.

Hirot madrasalaridagi kutubxonalarda faqat diniy kitoblar emas, balki ko'pgina dunyoviy adabiyot namunalari ham saqlanardi, madrasalarda o'rganilardi. Madrasa va xonaqo kutubxonalarida diniy adabiyotlar bilan bir qatorda mate — matika, astronomiya, tarix, falsafa, adabiyot tarixi, musiqa bo'yicha ham kitoblar mavjud bo'lgan.

Mirzo Ulug'bek kutubxonasi

Yuqorida aytilgan Amir Temur kutubxonasi ko'pchilikni qiziqtirib kelayotgan Mirzo Ulug'bek kutubxonasi uchun asos bo'lib, Mirzo Ulug'bek davrida u nihoyatda qimmatbaho kitoblarni xazinasiga aylandi. Mirzo Ulug'bek zamonasida bu kitob xazinasini turli fanlarga oid nodir kitoblar bilan boyifildi. Mirzo Ulug'bekning handasa, hisob, riyoziyot, tarix, adabiyot bilan nihoyatda qiziqqani tufayli mashhur allomalarning bu sohaga oid asarlari, jumladan, Batlimus (Ptolomey), al-Xorazmiy, al-Forobiy, al-Fargoniy, Abu Ma'shar Balxiy, Abdurahmon So'fiy, Nosiriddin Tusiy va boshqalarning arab, fors tillaridagi kitoblari hamda zamondoshlaridan Qozizodaviy Rumiy, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qushchilarning asarlari saqlangan. Shuning bilan bir qatorda unda Mirzo Ulug'bek nihoyatda e'zozlagan Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»si, Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Ahmad Yugnakiy, Rashididdin Vatvot, Otamalik Juvayniy, Hamdulloh Mustavfiy va boshqa shoiru-adiblarning devon, doston va to'plamlari to'plangan. Bundan tashqari Mirzo Ulug'bek madrasayi oliyasi majmuasida (inadrasa va rasadxonada) ham sohalari bo'yicha zaruriy kitoblar bu majmua kutubxonalarida ham mavjud bo'lgan. Zarur bo'lgan vaqtda Mirzo Ulug'bekning saltanat kutubxonasidagi asarlardan ham foydalanilgan ko'rinadi.

Mirzo Ulug'bek vafotidan so'ng Samarqand taxtida o'tirgan Mirzo Abdullo, Abu Said Mirzo va Sulton Ahmad Mirzolar hamda shu davrda Samarqand hokimi bo'lgan ma'rifatparvar davlat arbobi va shoir Ahmad Hojibek Vafoiy zamonida Mirzo Ulug'bekning saltanat kutubxonasi bo'lgan. Ammo rasadxonadagi kitoblar taqdiri turli bahs va munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda.

Mirzo Ulug'bekning saltanat kutubxonasi XVI asrda poytaxt Samarqanddan Buxoroga ko'chirilganda u yerga olib borilgan bo'lishi ham tabiiy.

Boysunqur mirzo kutubxonasi

Mirzo Ulug'bekning ukasi Boysunqur mirzo (1397–1433) otasi Shohruh mirzo bilan Hirotda edi. Boysunqur mirzo san'atdo'st, shoir, olti xil xatni mukammal o'zlashtirgan,

bilimdon va ma'rifatparvar temuriyzodalardandir. Alisher Navoiy ham unga nisbatan alohida mehr—u muhabbat bilan so'z yuritib, jumladan, shunday yozadi: «Boysunqur mirzo — xushxab' va saxiy va ayyosh va hunarparvar podshoh erdi. Hattot va naqqosh va sozanda va go'yandadin muncha benazir kishikim, aning tarbiyatidin oroga kirdi, ma'lum emaskim, hech podshohi zamonida paydo bo'lmish bo'lg'ay». Boysunqur mirzo Hirotda go'zal bir kutubxona yaratadi, unda olimlar, xattotlar, rassomlardan eng mashhurlarini to'playdi. Bu kutubxonaning boshlig'i—kitobdori Mavlono Ja'far Tabriziy edi. Mavlono Kavomiddin Sheroziy, Muhammad Pahlavon Kotibiy, mavlono Shams Boysung'uriy, Bobo Savdoyi kabilar ana shu madaniy—ilmiy markaz—kutubxonada jalb qilingan edilar.

Boysunqur kutubxonasi turli fanlarga doir nodir qo'lyozma asarlarni o'zida jamg'argan edi. Shunisi muhimki, bu kutubxona, o'z navbatida, buyuk ajdodlarimizning ilmiy va badiiy meroslarini o'rganish ilmiy markaziga aylangani uchun uni Boysunqur akademiyasi deb ham ataydilar. Boysunqur akademiyasi gumanitar fanlarga oid yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borardi. Uning ko'zga ko'ringan mahsuli Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining turli qo'lyozma nusxalari asosida yaratilgan va hozir jahon ilmiy doirasida «Shohnoma—yi Boysunquriy» nomi bilan mashhur yaxlit asarning maydonga kelishidir. Boysunqur mirzo Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining ana shu nusxasiga kirish so'zi ham yozgan. Bu nusxa hozirda Tehronda saqlanadi.

Boysunqur mirzo vafotidan so'ng bu kutubxona «Kutubxona—yi Humoyun» tarzida tilga olingan. Ana shu kutubxona keyinchalik Husayn Boyqaro kutubxonasining asosini tashkil etgan.

Iskandar mirzo va Ibrohim mirzo kutubxonasi

Temuriyzoda Iskandar mirzo 1409—1414 yillarda Fors o'lkasi (Eronning g'arbida) hokimi edi. Iskandar mirzo ma'rifatparvar hokim bo'lish bilan birga turkiy tilda maqtovg'a sazovor bo'lgan she'rlar yozuvchi shoir ham edi. Alisher Navoi—

yning «Majolis un — nafaos»ida Iskandar mirzoning quyidagi tuyug'i keltiriladi va maqtaladi:

*To'lun oyga nisbat ettim yorumi,
Ul xijolatdin kam o'ldi yorumi.
Tori mo'yingning zakotin men beray,
Yo Misrni, yo Xalabni yo Rumi.*

Iskandar mirzo o'zining hokimligi davrida bir kutubxona yaratadi va unda nodir qo'lyozma kitoblarni to'playdi. Kutubxonada mohir xattot va rassomlar ham jalb qilingan bo'lib, ular tomonidan miniatura albomi — guldastasi tuziladi. Bu davrda Forsda tarixchi olim Natanziy o'zining «Muntaxab ul — tavorix»ini, o'zbek shoirlari Haydar Xorazmiy va Xorazmiylar esa she'r va dostonlarini yaratadilar. Mavlono Ma'ruf xattot kutubxona uchun nodir kitoblarni ko'chirib bergan. 1414 — 1435 — yillarda Sheroz markazligidagi Fors o'lkasida Shohruh mirzoning o'gli, Mirzo Ulug'bekning ukasi, Boysunqur mirzoning akasi Ibrohim mirzo hokimlik qiladi. U ham ma'rifatli temuriyzoda bo'lganidan Iskandar mirzo kutubxonasini yangi — yangi nodir asarlar hamda Amir Temur tarjimai holi, faoliyati va fazilatlariga oid qimmatbaho hujjatlar, asarlar bilan boyitadi. Ibrohim mirzo topshirig'iga ko'ra muarrix Sharafiddin Ali Yazdiy ana shu kutubxonada o'zining mashhur «Zafar — noma»sini yozadi.

Husayn Boyqaro kutubxonasi

Temuriyzoda Sulton Husayn Boyqaro (1438 — 1506) hukmronligi davrida (1469 — 1506) Hirotdagi saltanat kutubxonasi o'z faoliyatini davom ettiradi. Qayd qilinganidek, bu boy kutubxona Boysunqur Mirzo tomonidan tashkil etilgan kutubxona asosida rivojlanib borgan. Husayniy taxallusi bilan she'rlar bituvchi, nasriy risolalar muallifi bo'lmish Sulton Husayn Boyqaro kutubxonaga alohida e'tibor berib, eng nodir asarlar bilan birga zamondoshlarining ilmiy, adabiy asarlari bilan uni boyitgan. Buning uchun mohir xattot va rassomlarni, jumladan Sulton Ali Mashhadiy, Kamoliddin Behzodlarni jalb

etgan. Ularga buyurtma berib, kitoblarni ko'chirtirib, rasm va naqshlar bilan ziynatlantirgan. Buni Sulton Ali Mashhadiyning 1495-yili Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaro kutubxonasi uchun maxsus ko'chirgan devoni oxirida arab tilida yozilgan quyidagi matn ham tasdiqlaydi: (o'zbek tilidagi mazmuni) «Mirzo Sulton Husaynning kutubxonasi xazinasi uchun Hirot shahrida gunohkor banda Sulton Ali Mashhadiy ko'chirdi».

Sulton Husayn Boyqaro kutubxonasi o'z zamonasida eng go'zal san'at koshonasiga aylanib, nihoyat nodir va san'at jihatdan a'lo darajada bajarilgan nusxalarga boy edi. Kutubxonadagi kotib-xattotlarning, ya'ni kitobni qo'lda ko'chiruvchilarning kundalik ish mezoni-me'yori ham belgili bo'lgan. Jumladan, bir kotib bir kunda quyidagi miqdordagi bayt va satrlarni ko'chirishi shart bo'lgan: masnaviy (dostonlar)dan 80 bayt, g'azallar—50 bayt, nasriy asarlar 1—2 bet (qog'ozning hajmiga qarab). Agar kotib—xattot mohir va tajribali bo'lsa, bu me'yordan ko'proq bayt va satrlarni ham ko'chirgan.

Sulton Husayn Boyqaro vafotidan so'ng bu boy kutubxonada saqlangan nodir qo'lyozmalar Eron, Turkiya, Fransiya, Angliya va boshqa mamlakatlarga tarqalib ketgan. Bu holni Sulton Husayn Boyqaro devonlari nusxalarining ana shu o'lkalardagi kutubxonalarda saqlanayotgani ham fikrimizni isbotlaydi. Vaholanki, bu devonlar Sulton Husayn Boyqaro kutubxonasida saqlanardi. XVI—XIX asrlarda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida ham saltanat-xonlik kutubxonalari bo'lgan. Bular esa alohida tadqiqot mavzusidir.

Madrasalar qoshidagi kutubxonalar

Amir Temur va temuriyzodalar davrida Movarounnahr va Xurosonning Samarqand, Buxoro, Toshkent, Hirot va boshqa shaharlarida ko'rdirilgan mashhur madrasa va madrasai oliya qoshida o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan darslik, qo'llanma, ilmiy va badiiy asarlar ular uchun alohida ajratilgan xona-hujralarda saqlangan. Bu kutubxonalarga kitoblar vaqf qilish, tuhfa qilish hamda mudarris va talabalarning o'zlari ko'chirgan

nusxalarni saqlash yo'llari bilan saqlangan. Vaqf qilingan kitoblarning umumiy foydalanishga mo'ljallangan bo'lib, ularni birovning o'zlashtirishiga yo'l qo'yilmagan. O'quv jarayoni, o'qiladigan ilmlarga daxldorlik jihatdan madrasa kutubxonalarida Qur'oni karim, tafsirlar, hadisi-sharifning sahih nusxalari (Imom al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad Termiziy va boshqalar), ularga yozilgan turli sharhlar, fiqhga doir asarlar (fiqh Abu Lays Samarqandiy, Burhoniddin Marg'iloniy), arab sarf va nahfi, qiroat ilmi, falsafa, mantiq, umumiy tarix, anbiyolar tarixi-qissalari, badiiy nasr va she'riyat namunalari, adliya ilmiga daxldor risolalar va boshqalar bo'lgan. Bunday kutubxonalar, xususan, Mirzo Ulug'bek, Gavharshodbegim, Alisher Navoiy va boshqalar tomonidan qurdirilgan madrasa va madrasai oliyalarda ancha boy xazinaga ega bo'lgan. Ammo, afsuski, ulardan birortasining fexristi-katalogi yoki boshqa bir izi bizgacha noma'lum bo'lib qolmoqda.

Shaxsiy kutubxonalar

O'tmishda har bir xonadonda Qur'oni-karim alohida ehtirom bilan saqlangan. Shuning bilan birga maktabda o'qitiladigan ayrim qo'llanmalar, biror-bir shoirning devoni ham bo'lgan. Ammo ularning soni nihoyatda kam bo'lgan. Zi-yolilar xonadonida esa kitoblar soni nisbatan ko'proq bo'lsa-da, ammo ularni kutubxona tarzida tushunib bo'lmaydi. Biz nazarda tutayotganimiz shaxsiy kutubxonalar ayrim mashhur alloma, shoir va adiblar, ma'rifatparvar shahzoda va amirlarning kutubxonalaridir. Chunki bunday kutubxonalar alohida joy bilan, ularni saqlash, ta'mirlash bilan shug'ullanadigan maxsus xodimlar bilan ta'minlangan bo'lganlar. Bunday shaxsiy kutubxonalarda o'sha shaxsning bilim yo'nalishi, zavqi va iqtidori bilan bog'liq bo'lgan tarzda turli fanlarga oid kitoblar to'plangan. Ularning soni esa har xil bo'lgan. Bunday kutubxonalarda nodir va qimmatbaho qo'lyozma kitoblar saqlanib, ulardan boshqa kishilarning foydalanishlariga imkoniyatlar yaratilgan: shu yerda mutolaa qilgan yoki kutubxona sohibi roziligi bilan ma'lum muddatda uyga berilgan. Shunisi borki, olingan kitob xiyonat qilinmagan holda o'z vaqtida qaytarilgan.

Ana shunday shaxsiy kutubxonalarning ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot berish ma'qul ko'rindi.

Xoja Ahror Vali kutubxonasi

Xoja Ubaydulloh — Xoja Ahror Vali (1404—1490) XV asrning ikkinchi yarmida xojagon—naqshbandiya tariqatining mashhur murshididir. Hazrat Xoja Ahror Vali Samarqanddagi o'z xonaqohlari (yashaydigan uylari)da salmoqli kutubxonaga ega bo'lganlar. Bu kutubxonada saqlangan ayrim kitoblarning nomlari Xoja Ahror Vali maqomotlarida Xoja tillaridan keltirilgan hikoyatlardan ma'lum bo'ladi. Jumladan, Shayx Muhammad Porsoning eslatilgan asarlari, mavlono Ya'qub Charxiyning (vaf.1447) «Risolai unsiya», Abduxoliq G'ijduvoniylarning asarlari, Abu Said Abulxayr (967—1048m. yillar) asar va she'rlari, Xoja Abdulloh Ansoriy (396h—1005—481h—1088m.)ning «Munjojnoma», «Zod ul—orifin», «Kanz ul—solikin», «Risola—yi voridot», «Ilohiynoma» va boshqalar, Sa'diddin Xamaviy, Farididdin Attor va boshqalar.

SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVLATLARIDA KUTUBXONALAR

XV—XVI asrlarda Sirdaryodan tortib Markaziy Afg'onistongacha bo'lgan juda katta hududda Shayboniyxon — ning ulkan saltanati tashkil topdi. Shayboniyxon shayboniylar sulolasining asoschisi bo'lib, bu yerda ham temuriylar davrida bo'lgani kabi madaniy an'analar saqlanib qolgan edi.

Movarounnahrda she'riyat va adabiyot, ilm — fan va san'at ancha rivoj tapdi. Samarqand, Buxoro, Toshkent va Markaziy Osiyoning boshqa yirik shaharlarida ko'plab shoirlar yashab ijod qildi, Markaziy Osiyo adabiy hayotining antalogiyasi hisoblangan Hasan Buxoriy Nisoriyning «Muzakkir al — ahabab», Mutribiyning «Tazkirati shuaro» nomli kitoblari yuzaga keldi. O'zbek (turkiy) tilida ko'plab tarixiy asarlar yaratildi, «Tavorixi guzidai Nusratnoma», Muhammad Solihning «Shayboniynoma» nomli qahramonlik dostoni, Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» va boshqa ko'pgina asarlar shular jumlasidandir.

Zayniddin Vasifiyning «Badan alviya», Fazlulloh ibn Ra'z — bexon Isfahaniyning «Mehmonnomayi Buxoro» nomli me — muarlari dunyoga keldi.

Agar shayboniylar davrida ilm — fan unchalik rivoj topma — gan bo'lsa ham, tibbiyot sohasida bir qadar siljishlar bo'ldi.

Madaniyatning rivojlanishi kutubxonalarning yanada o'sishini taqozo etdi, lekin bu kutubxonalarni hajm va mazmun jihatidan oldingilariga tenglashtirib bo'lmasdi. Bu davrda saroy kutubxonalari bilan bir qatorda madrasalar, masjidlar qoshida hamda xonadonlarda ham kutubxonalar rivojlandi.

Shayboniyxon (1451 — 1510) va uning vorislari adabiyotga va ilm — fanga bir muncha homiylik qildilar. Hirotlik taniqli va iste'dodli shoirlar, xorazmlik Muhammad Solib va hirotlik Kamoliddin Binoiy Shayboniyxon saroyida xizmatga o'tdilar. Shayboniyxon o'z davriga yarasha anchagina ma'lumotli kishi edi. Uning o'zi o'zbek va fors tillarida she'rlar bitgan, o'zbek tilida «Bahr al — xudo» nomli asar yozgani ma'lum.

Shayboniyxon xattotlikka katta e'tibor berdi, uni ko'pgina boshqa masalalar ham qiziqtirardi. «O'zining butun harbiy

hayotiga qaramasdan, — deb yozgan edi A.A. Semyonov, — u qaysi shahar va qishloqda bo'lmasin, qayerda to'xtamasin, olim—u ulamolar, so'fiylar va shoirlar bilan suhbatlashishni yoqtirardi».

Shayboniyxon hukmronlik qilgan davrda uning saroyida kutubxona bo'lib, unda o'z qalamiga mansub asarlari ham, uning ishtirokida tuzilgan to'plamlar ham saqlanardi. Masalan, «Tavorixi guzidayi Nusratnoma» (Tanlangan asarlar, talabalar kitobi) shular jumlasidandir.

Ayrim kutubxonalarda, Shayboniyxonning Samarqanddagi madrasasida qo'lyozmalar avaylab saqlangan, shular orasida ancha — muncha nodir qo'lyozmalar ham bo'lgan.

Shayboniyxonning vorislaridan uning amakivachchasi, shoir Ubaydullaxon Ubaydiy (1533—1589) ayniqsa katta kutubxonaga ega bo'lgan. Bu kutubxonadagi noyob qo'lyozma hisoblangan «Kulliyoti Ubaydiy» nihoyatda chiroyli qilib bezatilgan bo'lib, bizning kunlarimizgacha yetib kelgan va hozirda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Shuni ham aytish kerakki, ayrim kutubxonalar huzurida turli asarlarni boshqa tillardan o'zbek tiliga tarjima qilish ishlari ham keng ko'lamda olib borilgan. Bu sohada Buxorodagi Abdulazizxon kutubxonasi ajralib turgan, kitoblar o'sha davrning mashhur xattotlari Mirali Hiraviy va Ahmad al-Husayniy ishtirokida tayyorlangan.

Abdullaxon II kutubxonasi ham ma'lum darajada mashhur bo'lgan, bu kutubxonada uzoq yillar mashhur xattot Mir Husayn al-Husayn boshchilik qilgan. Yirik kutubxonalarda tajribali musavvirlar va muqovasozlar ham ishlashar, kitoblar o'sha vaqtlarda ancha keng taraqqiy etgan Markaziy Osiyo mo'jaz san'ati namunalari bilan chiroyli qilib bezatilgan. Ko'pgina yirik asarlar, chunonchi, «Fathnoma», «Tarixi Abduldaxayrxon», 1521—yilda Alisher Navoiy asarlarining ro'yxati ana shunday original tarzda bezatilgan va 1562—1563—yillarda muqovalangan. «Tavorixi guzidayi Nusratnoma» va boshqa asarlar ham shunday miniaturalar bilan bezatilgan hamda ishlangan.

Abdulazizxon (1509–1550) — shayboniylardir. Ubaydul-laxonning o'g'li, Xorazm hokimi (1538–1539). Otasining vafoti (1539)dan so'ng mamlakatda ikki hokimiyatchilik yuzaga kelib, Abdulazizxon Buxoro xoni (1540–1550). Abdu-lazizxon o'z hukmronligi davrida davlat va aholi manfaatlarini ko'zlab, qator islohotlarni amalga oshirgan. Jumladan, ayrim soliq, tanob puli, tafovut va boshqa to'lovlarni bekor qildi. Boshlagan ishlari oxiriga yetmasdan olamdan o'tdi. Bu ishlarni davomiyligini Abdullaxon II davrida amalga oshirilib, Buxoroda ko'pgina madrasalar va kutubxonalar, Bahovuddin Naqshband qabristonida honaqolar qurdirdi.

Shayboniylar davrida bo'lgani kabi, joniylar sulolasi davrida Buxoro xonligida musulmon dini xalq hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu vaqtda aniq va tabiiy fanlar birmuncha tanazzulga uchradi. Ulug'bek va uning Samarqanddagi rasadxona-sida ishlagan Ali Qushchi kabi mutafakkirlar yetishib chiqmadi. Shunga qaramasdan ilohiyotchilar orasida o'zining olimlik faoliyati bilan shuhrat qozongan Oxund Muhammad Sharif singari shaxslar bor edi. Manbalar taniqli olim, shoir va faylasuf Yusuf Qorabegimning ham nomini, yirik qonun-shunos, «Yashiringan narsalar haqida risola» nomli mashhur asar muallifi Nasriddin Buxoriyning nomini ham saqlab qolgan.

Ashtarxoniylar sulolasi davrida esa madaniyat rivojlandi, adabiy yozma yodgorliklar yaratildi. Sayido Nasafiy, Turdi va boshqa ko'pgina shoirlar xalq orasidan yetishib chiqdi. 1692-yilda 200 nafar adabiyot arbobi to'g'risidagi she'riyat antologiyasi tuzib chiqildi. Joniylar davlatida qo'lyozma kitoblarni bezatish ishlari takomillashdi, bu vaqtda ko'plab xususiy kitob to'plamlari va kutubxonalari paydo bo'ldi. Samarqand va Buxoroda yuqori sifatli yozuv qog'ozi paydo bo'lganligini, bu ish Abdulazizxon (1645–1680) hukmronlik qilgan davrda mukammal darajaga yetganligini, bu esa ma'lum darajada adabiyotning rivojlanishi va keng tarqalishiga sabab bo'lganligini quvonch bilan aytib o'tish kerak.

Ma'lumki, Buxoroda qo'lyozma kitoblar to'plash bilan Abdulaziz va uning ukasi shoir Subhonqulixon ham qiziqardi. Uning davrida Buxoroda shifoxona (dor ush-shifo) qurilgan,

uning huzurida tibbiyot va ilmiy kitoblarga ega bo'lgan kutubxonada ham shuhrat qozongan. Subhonqulixon hukmronligi davrida ancha—muncha qo'lyozma to'plamlarini o'z ichiga olgan jamoat kutubxonasi ochilgan. U o'zining ancha batafsil yozilgan «Ixnattab Subhoni» (Subhonqulixon tibbiyotini jonlantirishi) nomli tibbiy asarini yaratishda mazkur kutubxonadagi adabiyotlardan har tomonlama foydalangan. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida Subhonqulixonning kutubxonasidan bir nechta kitoblar va o'sha davrga oid tibbiy qo'lyozmalar saqlanadi, ularni xonning o'zi tuzib chiqqan yoki unga bag'ishlangan.

Kutubxonada huzurida qo'lyozma kitoblarni ta'mirlaydigan ustaxonada musavvirlar, xattotlar va shikastlangan kitoblarni asl holiga keltiruvchi va tiklovchi mutaxassislar ish olib borishgan. Mo'jaz san'at maktabi mavjud bo'lib, unda o'z davrining mashhur ustalari Mahmud murzib, Abdulla og'a va boshqalar ishlaganligi ma'lum.

Kutubxonalar tez—tez bo'lib turadigan saroy to'ntarishlari, bosqinchilik va o'zaro urushlardan zarar ko'rar, masjid va madrasalar buzilar va yozma yodgorliklar yo'q qilinadi yoki tashib ketiladi. Biz yuqorida 1448—yilda bo'lgan qo'zg'olon vaqtida Samarqand saroy kutubxonasining yo'q qilinishi haqida gapirgan edik. 1451—yilda, Abdulloh hukmronligi davrida poytaxtga yana Abulxayrxon va Abusaidxon to'dalari bostirib kiradi. Buxorodagi kutubxonalar urush va yong'inlardan shikast ko'rish bilan bir qatorda bosib olingan shaharlardan olib kelingan kitoblar va qo'lyozmalar bilan to'ldirib boriladi. Masalan, 1560—yilda kutubxonalar Ubaydullaxon va Abdumominxonlar hukmronligi vaqtida ikki marta talangan Mashhad shahridan keltirilgan qo'lyozmalar bilan to'ldirilgan. Shundan keyingi yillarda ham ma'naviy madaniyat boyliklari xazinalarini talon—taroj qilish davom etdi. Buxorodagi o'zaro urushlar vaqtincha to'xtatilgandan keyin ham kitob omborlaridagi kitoblarning qoldiqlari, amir Nifullaxon hukmronligining oxirida Shahrisabz, Kitob va Hisor kutubxonalaridagi kitoblarning qoldiqlari Qarshi shahriga tashib keltirilgan.

XVIII–XIX ASRLARDA BUXORO AMIRLIGI, XIVA VA QO'QON XONLIKLARIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR

XVIII asrda Buxoro amirligida, Xiva va Qo'qon xonliklarida madaniy hayot bir qadar orqada qolganligi, tarbiya va ta'limda din ta'sirining kuchayganligi bilan ajralib turar, qo'lyozma kitoblari, dunyoviy bilim beradigan kitoblari chiqarish sezilarli ravishda kamayib ketdi.

Shunga qaramasdan bu davlatlarda ancha – muncha qo'lyozma fondlariga ega bo'lgan saroy kutubxonalar va xususiy kutubxonalar saqlanib qoldi. Ular avvalgidek har xil mavzulardagi kitoblari va qo'lyozmalarga unchalik boy bo'lmasa ham, diniy adabiyotlar bir qadar ko'paygan va ular torroq doirada foydalanishga mo'ljallangan edi. Ayni vaqtda kutubxonalarda hikmatli va nodir qo'lyozmalar ham topilardi. Xonliklardagi ayrim amaldorlar ilm – fan va kitoblarga befarq qarar, shu sababli kitoblari va qo'lyozmalarni saqlashga kam e'tibor berilar, ba'zi hollarda kitoblari shikastlanar, o'g'irlab ketilar, ayrim kitoblari kitob bozorlarida arzimagan pulga sotib yuborilardi.

Buxoro amirligida amirlarning kutubxonalariga ko'proq e'tibor berilardi. Jo'rabek va Qushbegi Ostonaqulning ma'lumot berishlaricha, kutubxonalarda qo'lyozma asarlar ko'pmiqdorda saqlanardi. Amir kutubxonasida xitoy, uyg'ur, pushtun, fors, arab va boshqa tillardagi kitoblari ham bor edi. Kutubxona boshqa xazinalardan alohida saqlanardi. Bu kitob boyligiga maxsus saroy amaldori bo'lgan «kitobdod» boshchilik qilgan. Bu yerda kufiycha yozuvda chiroyli xat bilan bitilgan qadimgi qo'lyozmalar (ularning orasida rasmlari ham ishlangan edi), ayrim urug'larning shajaralarini to'liq aks ettiruvchi, hatto kelib chiqishi Iskandar Zulqarnaynga borib taqaladigan urug'larning tarixiga oid adabiyotlar ham bor edi.

Buxoro amiri Muzaffar hukmronlik qilgan yillarda (1860 – 1868) bu yerdagi kutubxona tanazzulga uchradi. Biz kutubxonaning qanday ahvolga kelib qolganligi haqida rus sayohatchilarining, xususan, Buxoroga Rossiya protektorati o'rnatilgan dastlabki yillarda tashrif buyurgan N.P.

Stremolixovning ma'lumotlaridan bilamiz. Uning yozishicha, kutubxona kichkina zax yerto'la binosida joylashtirilgan bo'lib, qo'lyozmalar va boshqa kitoblar namlikdan turli zararkunandan — dalar va kemiruvchilar tomonidan ancha — muncha shikast topgan. Buxoroliklarning fikricha, bu kutubxonadagi kitoblarning ma'lum qismi Temur kutubxonasiga mansub bo'lib, bir vaqtlar Samarqanddan Buxoroga keltirilgan.

Amir Muzaffar o'z kutubxonasidagi kitoblar bozorda arzon narxlarda sotilayotganini bilar, ayni paytda o'zi ham qimmatli qo'lyozmalarni o'z amaldorlariga sovg'a qilib yuborar edi.

Feodalizm tarafdori bo'lgan amir Muzaffar, taniqli kutubxonashunos I.Odilov olim mashhur sharqshunos A. E. Shmidtning fikriga asoslanib aytishicha, ayrim buxorolik olimlarning erkin fikr bildirishidan xavotirlanib, ular bunday zararli g'oyalarni, ya'ni davlat negiziga putur yetkazishi mumkin bo'lgan g'oyalarni qo'lyozma to'plamlardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanadilar, deb hisoblardi. Shu sababli amir Muzaffar qozikalon Sadriddinga ayrim madrasa kutubxonalaridan va xususiyl to'plamlardan, masalan, Muhammad Porsoning to'plamlaridan zararli qo'lyozmalar va kitoblarni tortib olish hamda yo'q qilishni buyurgan. Biroq qozikalon o'qimishli, bilimdon, qo'lyozmalarning ahamiyatini tushungan kishi bo'lgani sababli tortib olingan kitoblar va qo'lyozmalarni yo'q qilib yubormay, o'z uyida to'playdi. Keyinchalik uning kutubxonasi va bu qo'lyozmalar uning o'g'li, qozikalon Burhoniddinga o'tadi va uning qo'lida 1920 — yilgacha saqlanadi. Ular bu yerda uzoq muddat qolib ketganligi bois qo'lyozmalarning bir qismi o'g'irlanadi, bir qismi yo'qoladi va chetga sotib yuboriladi. Shayx Muhammad Porso to'plamlaridagi qo'lyozmalar sobiq sho'ro kutubxonalaridan va ayrim chet mamlakatlar kitob omborlaridan topilishiga sabab ham ana shunda bo'lsa kerak.

Amir kutubxonasiga taniqli o'lkashunos va sharqshunos olim V.L. Vyatkin katta qiziqish bilan qaradi. Uning e'lon qilinmagan va V.V. Bertoldga yo'llagan maktubidan ma'lum bo'lishicha, kitob ombori qarovsiz qoldirilgan, kitoblar butunlay tartibsiz, pala — partish saqlangan, qo'lyozmalar ustax —

onada joylashtirilgan. Kutubxonada kitoblar va eski qo'lyozmalarni muqovalash ishlari amalga oshirilmagan.

Bir muncha keyinroq, XX asrning boshlarida amirlar va o'sha vaqtdagi amaldorlar saroy kutubxonasiga befarq va nopisandlik bilan munosabatda bo'lishgani haqida bizga qadimgi kitoblar va qo'lyozmalarni qadrlovchi shaxs bo'lgan Muhammad Kamol Muzaffarov ma'lum qilgan. Uning yozishicha, minglab qo'lyozmalar va boshqa kitoblar amir saroylarida mutlaqo qarovsiz ahvolda yotgan. Ayni vaqtda Muzaffarov shahardagi barcha kitoblarni to'plash va Buxoro shahrida katta kutubxona tashkil etish fikrini ilgari surgan. Muallif bu kutubxonada turk, qirg'iz, boshqird, rus va g'arbiy Yevropa kitoblari va qo'lyozmalarini bir joyga to'plash zarurligini qayd qilgan. Lekin u tez orada mahalliy jamiyatning «nodonligi va ilmsizligi» bunday foydali ishni amalga oshirishga g'oyat jiddiy to'siq bo'lyapti, degan xulosaga kelgan.

Kutubxonalarning ana shunday nochor ahvolda bo'lganligi va umuman madaniyatning bu vaqtda tushkun holatda ekanligining sabablaridan biri Chor Rossiyasi tomonidan Markaziy Osiyo yerlarining bosib olinishi bilan vujudga kelgan siyosiy vaziyatdir, deb hisoblaymiz.

Buxoro amirligining qulashi arafasida kutubxona Arkda joylashgan edi, unda ajoyib asarlar, qo'lyozmalardan iborat to'plamlar, shu jumladan, amir Muzaffarning qo'lyozmalari ham bor edi. Manbalarning tasdiqlashicha, amir kutubxonasida 500 ga yaqin qo'lyozma va bosma kitoblar, qimmatli qo'lyozma asarlar ham bo'lgan.

Kutubxonalar ishi bilan qiziqqan A.A. Semyonov Buxoro amirlari kutubxonasiga katta e'tibor bilan qaragan. U kutubxonadagi qo'lyozma fondlarining ahvolini sinchiklab kuzatgan va 1915-yilda kitob fondlarini bir muncha tartibga keltirishga va ro'yxatlar tuzishga muvaffaq bo'lgan. Olim amirlar kutubxonasi «manuskriptlar va miniaturalar bilan boy» ekanligini aniqlagan.

O'sha davrdagi Xiva xonlarining saroyidagi kutubxonalar ham diqqatga sazovordir. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, xon Abulg'azi Bahodirxon (1643–1663) taxtga o'tirmasdan ancha oldin begona o'lkalar bo'ylab kezib yurur

ekan, ma'lum miqdordagi tarixiy asarlar qo'lyozmalarini qo'lga kiritadi, ularni o'qib o'rganadi. Keyinchalik uning o'zi ham ko'pgina asarlar, shu jumladan, turkiy xalqlar tarixi va madaniyati haqida hikoya qiluvchi «Shajarai turk» va «Shajarai Tarokima» nomli muhim asarlarni yozib qoldiradi. Hozirgi vaqtda bu asarlar xalqimiz tarixini, adabiyot va til tarixini o'rganuvchilar uchun qimmatbaho manba hisoblanadi. Juda tushunarli va sodda tilda yozilgan mazkur asarlar mustaqillik davrida keng kitobxonlar ommasining mulkiga aylantirilib, nashr etildi.

Xiva xonlaridan Muhammad Rahimxon II (1865–1910) hukmronlik qilgan davrda uning kutubxonasi kitob va qo'lyozmalarga nihoyatda boy bo'lgan. Xonning o'zi adabiyotni juda sevar va o'z kutubxonasi uchun ko'plab kitoblar va qo'lyozmalar to'plagan edi. Uning o'zi «Feruz» taxallusi bilan she'rlar yozgan, saroyida ko'pgina shoirlarni to'plagan, ko'pgina she'riy to'plamlar yaratgan. Feruz rahnamolik qilgan vaqtda 30 shoirning asarlari to'planib, katta hajmli she'riy antologiya dunyoga kelishiga muvaffaq bo'lingan.

Markaziy Osiyo hududida birinchi marta o'tgan asrning 70–yillari boshlarida Xivada litografiya (tosh bosma) korxonasi tashkil etilgan, bu bosmaxonada Feruzning she'riy asarlari va boshqa shoirlarning to'plamlari ko'p nusxada chop etilgan. Ular tezda tarqalib, qo'lyozma kitoblar kabi nodir nashrlarga aylangan.

Xivada o'sha yillarda tarixga doir turli asarlarni boshqa tildan turkiy (o'zbek) tiliga tarjima qilish borasida bir muncha ishlar amalga oshirildi. Bir qancha she'riy kitoblar ham tarjima qilinib, nashr etilgan.

Bu yerda kitoblarga qanchalik yuksak hurmat bilan qaralganidan shu narsa ham guvohlik beradiki, ko'pincha Xivaga kelgan yuksak martabali mehmonlarga, sayohatchilarga qo'lyozma kitoblar, tosh bosmada chop etilgan kitoblarni hadya etishgan. Masalan, Xivaga fransuz A. Mozer tashrif buyurganda unga boshqa qimmatbaho sovg'alar bilan birga turkman shoiri Maxtumqulining she'riy kitobi sovg'a qilingan. Bu kitob A. Vamberining fikricha, Yevropada birdan–bir nusxadagi qo'lyozma bo'lgan.

Shuni aytish mumkinki, xon saroyidagi kutubxona asosini Abulg'ozil Bahodirxonning o'zi yozgan asarlari va boshqa manbalar tashkil etgan.

Xiva xonlarining saroy kutubxonasi to'g'risidagi ma'lumotlar 1873-yil Xivaga yurishdan keyin yanada to'ldirildi, o'sha yili 29-may kuni rus otradi xonlik poytaxtini egalladi. 12-avgustda esa Xiva xoni sulh shartnomasiga imzo chekib, o'zining rus hukumatiga buysinishini e'tirof etdi. Rus qo'shinlarining Markaziy Osiyo hududiga bostirib kirishi bilan madaniy boyliklar, shu jumladan, qo'lyozmalar ham ularga to'plab berildi. Rus geografiya jamiyatining tashabbusi bilan Xiva xonligini geografik, etnografik va madaniy jihatdan tadqiq qilish sohasida ko'p tomonlama dastur ishlab chiqildi.

Xonlikda katta miqdordagi kitob boyligiga ega bo'lgan kutubxona borligi dasturda qayd qilindi. Kitob bozorlarida faqat diniy ruhdagi kitoblar emas, shu bilan birga dunyoviy mazmundagi nasriy va she'riy asarlar bilan ham savdo qilindi. Shuningdek, dasturda qozilar va ulamolar qo'lida qo'lyozma kitoblar borligi ham aytib o'tildi. Buyuk o'zbek shoirlari, olimlari va mutafakkirlari Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy va boshqalarning asarlarini qidirish zarurligi alohida qayd etildi. Ularning asarlari «nihoyatda kamyob asarlar bo'lib, ularni qidirib topish katta baxt hisoblanadi», deyilgan edi dasturda.

Xivaga yurish vaqtida sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlashda oriyentalist Aleksandr Ludvigovich Kun ayniqsa faollik ko'rsatdi. Saroy taslim bo'lgan kunning ertasiga u kitob va qo'lyozmalar saqlanadigan ombordan 300 ta kitobni tortib olgan bo'lib, ular turli mazmundagi kitoblar edi. Bu kitoblarning ko'plari fors tilidan Xorazm turkiy tiliga Qo'ng'iro't sulolasi xonlari davrida ag'darilgan kitoblar edi. Bu kitoblar orasida 140 jildidan iborat tarixiy asarlar, sharq shoirlaridan 20 ta muallifning 30 jildlik asarlari, huquqiy-ilohiy mavzudagi 40 nomli 50 jildlik asarlar, 18 nusxa Qur'on kitobi va 50 ta turli darsliklar bor edi. Tarjima qilingan asarlardan tashqari asarlarning asl nusxalari ham mavjud edi, ayniqsa Yunus Mirzoning «Xiva xonlari tarixi» nomli asari e'tiborni o'ziga jalb qilardi, u Eltuzarxon davridan boshlab Xiva davlatiga asos

solinishigacha bo'lgan rasmiy solnoma xususiyatidagi asar edi va ruslarning bostirib kelishiga qadar bo'lgan xonlikdagi bar — cha muhim voqealarni qamrab olgan. A. L. Kunning fikricha, bu tarix kitobi Xiva xonlarining tarixi bilan bog'liq ko'pgina masalalarni hal qilishda katta yordam ko'rsatishi mumkin edi. Kutubxonada Mirxondning «Eron tarixi», S. Sharifning «Muhaimadning sarguzashtlari» nomli asari va Xiva shevasida yozilgan bir nechta original qissa, romanlar saqlanardi. Bu qo'lyozmalarning bir qismi Osiyo muzeyiga kelib tushganligini B. A. Dom tasvirlab bergan.

Xiva xonligi omborida saqlanayotgan qo'lyozmalar orasida sharq qo'lyozmalarining taqdiri ayanchli edi. 1874 — yilda ularni Toshkentdan Sankt — Peterburgga tashib ketish vaqtida (general K.P.Kaufmannning xalq kutubxonasiga in'omi) kitoblar solingan yashik ehtiyotsizlik oqibatida Amudaryoga tushib ketgan va natijada ularning ko'plari shikastlangan edi.

Bu ma'lumotlar N.P. Ostroumovning yozuvlari bilan ham uyg'unlashib ketadi. 1891 — yilda Ostroumovga Xiva xonining kotibi Polvon Mirzaboshi ma'lum qilishicha, «Kun Xivadan bir yarim mingga yaqin turli hujjatlar va qo'lyozmalarni olib ketgan, lekin ularni qayiqda tashilayotgan vaqtda qo'lyozmalarning muayyan qismi ho'l bo'lib qoldi, ularni quritish uchun madrasadan 150 mulla kerak bo'ldi». Shuningdek, Polvon Mirza ma'lum qilganidek, mullalar qo'lyozmalarning bir qismini yashiradilar, Mirza ularni Buxoroga borganda ko'rib qoladi.

Xiva xoni saroyidagi kutubxonaning kitoblari 1873 — yilgi Xivaga yurish vaqtida olib qo'yilganligini Xiva saroy tarixchisi Bayoniy ham eslatib o'tadi. U «Xorazm tarixi» asarida qayd qilishicha, «ruslar tomonidan 300 nusxa kitob musodara qilingan». Xiva xoni saroyidagi kutubxona to'g'risida A.L.Kunning mashhur rus san'atshunosi va osori — atiqalarni qadrllovchi V.V.Stasovga yozgan xatida eslatib o'tilgan. Stasov Kun tomonidan topilgan Xiva xoni taxti bilan qiziqqan edi. «Xiva xonining taxti, — deb javob qilgan edi A.L.Kun, — saroyning qabulxona zalida joylashgan. Men saroyning ana shu qismini ko'zdan kechirayotib qabulxona zalida ushbu taxtga va ayvon tomondan ochilgan kichikroq eshikni ko'rib

qoldim, bu eshikcha bor—yo'g'i kichkina bir xonadan iborat Xiva kitob omboriga olib borardi. Men bu ko'rgan nar--salarimning barchasi haqida K.P.Fon Kaufmanga ma'lum qil--ganim zahoti undan taxt va barcha kitoblar, qo'lyozma qog'ozlarni olib kelish to'g'risida ruxsatnoma oldim». Xiva saroy kutubxonasi to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni Amerikada chiqadigan «Nyu Gerald» gazetasining muxbiri Artur Mak—Gaxan ma'lum qilgan edi. U Xivaga general K.P.Kaufman boshchilik qilgan otrad bilan birga borishga muvaffaq bo'lgan. Mak—Gaxanning tasvirlashicha, kutubxona binosi bitta xonadan iborat bo'lib, qo'lyozma kitoblar san'atkorona dastxat bilan yozilgan va ularga charm muqovalar qoplangan.

Birmuncha kechroq biz Xiva saroyidagi kutubxona kito--blari, ularning mualliflar va binosi haqidagi ma'lumotlarni mashhur turkshunos Sankt—Peterburg universitetining pir--vat--dotsenti A. N. Samoylovich (1880—1938)ning asarlaridan bilib olamiz. U Markaziy Osiyoga mahalliy madaniyatni o'rganish maqsadida bir necha marta kelgan. 1908—yilda A. N. Samoylovich saroy shoiri va tabibi Ahmad tabib hamroh—ligida Xiva xonlari kutubxonasi va toshbosma bosmaxonasida bo'lishga muvaffaq bo'lgan, bu bosmaxonada birinchi bosma kitob «Munis devoni» bosilgan edi. 1910—yilda A. N. Samoylovich Xivadagi tosh bosmada chop etilgan Feruz teva—ragidagi o'ttiz saroy shoirning she'riy kulliyotini tasvirlab bergan edi.

Xiva xonligidagi kitob omborxonasi qo'lyozmalar saqla--nadigan ikkita kutubxonadan tashkil topgan bo'lib, ulardan bittasi Arkdagi va ikkinchisi Muhammad Rahimxonning yozgi qarorgohi bo'lgan Tozabog'dagi kutubxonadir. Ular A. N. Samoylovichning fikricha, «doimiy ravishda yangi tomlar va ko'chiruvchilarning alohida shtati tomonidan ko'chiriladigan nusxalar bilan to'ldirib borilardi». Bu yerda olim kutubxonan—ing kitob boyliklari bilan batafsil tanishib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Tozabog'dagi kutubxonada 200 dan ortiq qo'lyozma bo'lib, ular ham o'tgan asrlardagi, ham XIX asr boshlaridagi shoirlarning qo'lyozmalaridir. Sharq qo'lyozmalari bilan bir—galikda rus tilidagi jumallar ham bo'lib, ularni tilni yaxshi bilgan kishilar mutofaa qilardi. Toshbosmada bosilgan asarlar

hindcha, forscha, yunoncha, qozoqcha, turkcha nashrlar bo'lib, ular ichida ko'prog'i fors tilidagi she'riy kitoblar edi.

Kitoblarga kartondan muqova qilingan, ayrimlariga charm muqova ham ishlangan. Har bir kitobning sirtida yorliq, unda asarning nomi, qo'lyozma yoki bosma shaklda ekanligi ko'rsatilgan. Yangi olingan kitoblarning alohida ro'yxati ham qo'yilgan. Arkdagi kutubxonada 500 ta nomdagi qo'lyozma va bosma kitoblar «katalogi» ham tuzilgan edi. Bu yerda she'riy asarlar tarix, tibbiyotga doir asarlar fondining yarmidan ko'prog'ini tashkil etardi. Kutubxona boyligining yarmi qo'lyozma kitoblardan iborat edi, desak xato bo'lmasdi. Samoylovich qal'adagi (Arkdagi) kutubxona qo'lyozmalarini shoshilinch ko'zdan kechirar ekan, o'z diqqatini juda chiroyli qilib ziynatlangan fors tilidagi «Shayboniynoma» qo'lyozmasiga qaratadi, bu qo'lyozma xonning zamondoshi bo'lgan tarixchi va shoir Binoiy tomonidan tuzilgan solnoma edi.

Mazkur kutubxonadagi fors, arab, chig'atoy tillarida bitilgan tarixiy kitoblar orasida ko'pgina monografik asarlar, masalan, «Olloqulixon tarixi», «Rahimqulixon tarixi», «Muhammad Aminxon tarixi», shuningdek, Muhammad Rahimxon va uning otasi tarixi bor edi. She'riy asarlardan Komil asarlarini, zamonaviy shoirlarning kulliyotlarini, qasidalar, ruboiylar, g'azallar va shu kabi asarlarni topish mumkin edi.

Xiva xonlari saroyidagi kutubxona kitoblari va qo'lyozmalarining mohirlik bilan muqovalanishi kutubxona qoshida maxsus muqovalash ustaxonasi mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Bu yerda ajoyib xattotlar, muhr tayyorlovchilar ishlashgan. Kutubxonaning eng yaxshi xattotlaridan biri Xu — doybergan Devonov edi.

Tadqiqotchi A.A.Semyonov o'z asarida xivalik mashhur xattotlardan Muhammad Yoqubxoja va Xudoybergan Devonovning nomlarini alohida tilga olib o'tadi. Ular Sayid Muhammad Rahimxon II ning buyurtmasi bo'yicha alohida ro'yxatlarga kirgan asarlarni ko'chirar edilar.

Xivada feodal tuzum inqirozi arafasida Xiva xonlari kutubxonasidagi kitoblar soni anchagina edi. Xiva vaqf boshqarmasining bergan ma'lumotlariga ko'ra, kutubxonada 1200

jildga yaqin muhim asarlar bo'lib, ularning aksariyati qo'lyozma asarlar edi.

XVIII asrda vujudga kelgan Qo'qon xonligi saroyida ham maxsus kutubxona bo'lgan. Eng keyingi xonlardan Umarxon, Murodxon va Xudoyorxonlar saroyida ancha qimmatli kitoblarga ega kaltagina kutubxona bo'lib, unda sharq qo'lyozmalari, ko'pincha tarix, jo'g'rofiyaga doir, tibbiyot, tilshunoslik, grammatika, fikhga, ilohiyot va boshqa fanlarga doir kitoblar, qo'lyozma asarlari saqlangan. Ular orasida faqat mahalliy mualliflarning asarlari emas, hind, afg'on, eron va boshqa sharq xalqlari shoir va adiblarining asarlari ham uchrardi.

Qo'qon xonligining ayrim hukmdorlari qo'lyozma kitoblarga, umuman kutubxonalarga katta qiziqish bilan qarar, shoir va adiblarga homiylik qilardi. Chunonchi, Muhammad Umarxonning o'zi she'r va adabiyotni nihoyatda qadrlar, she'rlarini Amiriy taxallusi bilan bitardi. Uning hukmronlik davrida (1809–1822) Farg'onada bir guruh iste'dodli shoirlar davrasi vujudga keldi, ular orasida xonning xotini Nodirabegim ham bor edi. Taxminan 1822–yilda Yusuf Tun qator va xattot Yusuf Muhammad tomonidan 18 shoir asarlari to'plami tuzib chiqiladi. Bu to'plam Qo'qondagi shoirlar asarlari antologiyasi bo'lib, keyinchalik ozroq nusxada toshbosmada chop etiladi.

Xonlikning so'nggi hukmdori Xudoyorxon davrida saroy kutubxonasiga xususiy shaxslardan xarid qilingan ko'pgina qo'lyozma kitoblar qo'shildi. Ayniqsa, Shahrisabz mullasi Muhammad Rahimdan tarix bo'yicha ko'pgina sharq qo'lyozmalari olindi. Muhammad Rahimning o'zi eski qo'lyozma kitoblarni to'plashga ishqiboz bo'lib, yigirma yetti yil mobaynida Hindiston, Mo'g'iliston va boshqa mamlakatlar bo'ylab sayohat qilar ekan, u yerlarda asosan qimmatli qo'lyozmalarni topish va qo'lga kiritish g'amida bo'ldi.

Saroy kutubxonalaridagi kitoblardan asosan saroy muhozimlari va xizmatchilar foydalanishgan. Masalan, tarixchi Mirza Aziz qo'lyozmalardan tez–tez foydalanib turardi. U «Qo'qon xonligi tarixi» nomli katta hajmdagi kitobini tuzgan, unda Markaziy Osiyo davlatlari va mo'g'ul davlati tarixiga oid

ma'lumotlar ham qamrab olingan edi. Bu asarlarda Farg'ona va Marg'ilon shaharlari tarixiga doir materiallar yoritilgan. Marg'ilon rus uyezdi boshlig'i huzurida yig'ilgan ma'lumotlar hamda boshqa shaxslarning tarjimayi hollari ham keltirilgan.

Qo'qon xonlari saroyidagi kutubxona qo'lyozmalari to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni biz 1875--yilda Qo'qonga qilingan yurish qatnashchilarining bergan ko'rsatmalaridan bilib olamiz. Bu yurishda A.L.Kunga qo'lyozmalar va boshqa madaniy boyliklarni to'plash vazifasi topshirilgan. Uning xabar berishicha, unga iloji boricha mahalliy tillarda yozilgan kitoblar, qo'lyozmalar va hujjatlarni to'plash vazifasi yuklatilgan.

Qo'qon xoni saroyidagi kutubxonadan 103 ta qo'lyozma olingan bo'lib, ular asosan arab tilidagi diniy kitoblar (Qur'on nusxalari, payg'ambarlar, avliyolarning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan kitoblar, musulmonlar rivoyatlari, to'plamlari va shu kabilar) edi. Kitoblar orasida falsafa, mantiq, grammatika va notiqlik san'atiga, tibbiyotga doir qo'lyozmalar (masalan, «Bahr al-javohir» yoki Otabib Xorzaning «Marvarid dengizi»), 15 nomdan ortiq fors tilidagi asarlar, musulmon qonunchiligi, tarixiy mazmundagi «Tuhfat ul-xoniy» (Muhammad Rahimxon hukmronligi tarixi), Jigan Lodining «Tarixi Jahongiri», Shohruh davridan tortib Xudoyorxon davrigacha bo'lgan Farg'ona hamda Qo'qon tarixi va boshqalarga doir kitoblar bo'lgan.

Qo'qon xonlari saroyi kutubxonasidagi arab va fors tillaridagi, turk-chig'atoy lahjasida bitilgan qo'lyozmalarning bir qismini Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga olib ketilgan.

Buxoro amirligida saroy kutubxonalaridan tashqari beklarning kutubxonalari ham bo'lgan. Masalan, Shahrisabz bekligining asosiy shahri bo'lgan Kitobdagi kutubxona ancha mashhur edi. 1871-yilda Iskandarko'l ekspeditsiyasi vaqtida podsho qo'shinlari shaharni egallayotgan paytda bекning saroyida A.L. Kun tomonidan 97 ta sharq qo'lyozmalari, tibbiy, tarixiy, she'riy mavzudagi asarlar qo'lga kiritilgan, ular asosan fors, arab va chig'atoy tillarida yozilgan. Tarixiy asarlar orasida «Temur Husayn Mirzo tarixi», Hofiz Tanishning «Sharaf-nomayi mohi» yoki «Abdullanoma», shayboniylar tarixi,

Vosifiyning «Badoyi ul –vaqoye» (Eng ajoyib voqealar), «Muqimxon tarixi», Xondamirning «Xulosat ul –axbor» va boshqa asarlar o`rin olgan edi.

Kutubxonada she'riy qo`lyozmalar ko`p miqdorni tashkil etardi. Bu yerda Navoiy, Bedil va boshqa mashhur Markaziy Osiyolik mualliflarning to`plamlari, shuningdek, arab va fors tillaridagi har xil asarlar (Jomiy, Muhiy va boshqalarning she'rlari) o`rin olgan.

Bu qo`lyozma to`plamlarining barchasi general – gubernator K.L. Kaufman tomonidan Sankt – Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga sovg`a qilingan va P.L. Lerx tomonidan tasvirlangan.

Sharq qo`lyozmalari saqlanadigan kutubxona Andijon begi Nasriddin (Xudoyorxonning o`g`li) saroyida ham bor edi. 1875 – yilgi Qo`qon yurishining ishtirokchisi A.L. Kun ko`proq kitoblar, qo`lyozmalar va hujjatlar to`plash maqsadida Andijonga keladi. Chunki Namangan, Marg`ilon beklari va boshqa beklarning ham sharq qo`lyozmalari va kitoblaridan iborat kutubxonalari bo`lgan.

Qo`qon xonlari saroyidagi kutubxona XX asrning boshlariga kelib tanazzulga uchraydi, qo`lyozmalari va kitoblari o`g`irlab ketilib, bozorlarda sotiladi. 1902 – yilda Qo`qonga qo`lyozma asarlarni aniqlash va o`rganish maqsadida kelgan V.V. Bartold xonning saroy kutubxonasini ko`zdan kechirish chog`ida afsus bilan bunday deb yozgan edi: «Hozirgi vaqtda hech qanday qo`lyozmalar to`plami yo`q, hatto Xudoyorxonning oz miqdoridagi kutubxonasi qoldiqlari ham yo`qolgan, ularni 1897 – yilda K. G. Zaleman bu kutubxonaning sobiq saqlovchisi Sarimsoq hojinikida ko`rgan edi».

Biz yuqorida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida madrasalar qoshida ko`plab kutubxonalar bo`lganligini, shuningdek, xususiy qo`lyozmalar to`plamlari saqlanganligini tilga olib o`tgan edik. Madrasalar faqat xonlar sulolalari tomonidan emas, balki ayrim katta yer egalari bo`lgan boylar va hatto savdogarlar tomonidan barpo etilgan. Barcha yirik madrasalar huzurida sharq qo`lyozmalari jamlangan kutubxonalar bo`lgan. Bunday kutubxonalarining kitoblari asosan diniy mazmunda bo`lib, muallimlar (mudarrislar) va shogirdlar uchun zarur edi.

Ba'zan bu yerda tarixiy, huquqiy, falsafiy va dunyoviy mazmundagi qo'lyozmalarni ham uchratish mumkin edi. Bu xildagi kutubxonalarning boyligi madrasaning ahvoriga bog'liq, ular asosan xonlarning in'omlari, dindorlar va yuqori tabaqa va-killarining xayriyalari hisobiga to'ldirib borilgan. Madrasa kutubxonalari fondi ancha cheklangan. Agar o'tmishda Markaziy Osiyo madrasalari savodxonlik va ma'rifat tarqatishda muayyan rol o'ynagan bo'lsa, endilikda ular diniy mazmundagi bilimlarni berishardi.

Buxoro amirligidagi madrasalar huzurida katta kutubxonalar bo'lganligi ma'lum. XIX asrning o'rtalarida faqat Buxoroning o'zida 15 dan ortiq yirik kutubxona bo'lgan. Ayniqsa, yirik feodallarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan kutubxonalar juda shuhrat qozongan. Lekin XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro madrasasi huzuridagi kutubxonaning taqdiri ancha ayanchli kechdi. O'sha vaqtda Buxoro madrasalari huzuridagi vaqf kutubxonalarini xazinaga o'tkazish amir Muzaffarning tashabbusi bilan emas, balki qozikalon Sadriddinning tashabbusi bilan amalga oshdi. Qozikalon olimlik unvoniga ega bo'lmagani holda el orasida obro'si ham yo'q edi. Vaholanki, qozikalon o'zining yuqori mavqeyi bilan ajralib turishi lozim edi. Diniy mavzularda bahslar o'tkazilgan vaqtda u ko'pincha mudarrislar va alamlardan mag'lub bo'lib qolardi. Qozikalon mudarrislar, alamlar, muftiylarning bilimlari bo's kutubxonalardan «o'ch olish»ga qasd qildi. U amirning ruxsati bilan, ruhoniylarning beparvoligi tufayli madrasa kutubxonalaridagi barcha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni qozixona idorasida saqlashga muvaffaq bo'ldi. Bu kitoblarning bir qismini keyingi yillarda amir kutubxonasiga o'tib ketdi, qozikalonning qo'lida saqlanayotgan qo'lyozmalarning ko'pchiligi qarovsiz qolganligi tufayli o'g'irlab ketildi va yo'qotildi.

Hisor shahar madrasasi kutubxonasida ancha-muncha adabiyotlar to'plangan edi. Zamondoshlarning ma'lumot berishicha, Buxoro amirining tog'asi Sodiq to'ra madrasa kutubxonasini to'ldirish bilan doimiy ravishda shug'ullangan. U Buxoroda ko'pgina qimmatli nodir qo'lyozmalarni sotib olib, bunga 75 ming tanga sarflagan. Bu kutubxona fondi inqilob-

dan keyingi yillarda Markaziy Buxoro kutubxonasiga kelib tushgan.

Shahrisabzdan Malika Ajar madrasasi huzuridagi mulla Muhammad Rajab, Kamol bazzoz va Abrorxo'ja xatibning kutubxonalari shuhrat qozongan. Bu kutubxonalarda diniy mazmundagi qo'lyozma kitoblar bilan bir qatorda fors shoirlarining va boshqa mualliflarning she'riy to'plamlari, tarixiy mavzudagi qo'lyozmalar mavjud edi.

XIX asrda Xiva xonligi hududida anchagina madrasalar, masjidlar bo'lganligi ma'lum. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, XIX asrning 40—yillarida Xivada 22 ta madrasa bo'lgan. Eng yirik va boy madrasalar xonlik markazi Xivada edi. Masalan, Oллоhqulixon hayot bo'lgan vaqtda madrasa qad ko'targan bo'lib, uning huzurida katta kutubxona tashkil etilgandi, 1835—yilda kutubxona xonning shaxsiy kutubxonasidagi qimmatli adabiyotlar bilan to'ldirildi.

Qo'qon xonligining katta shaharlaridagi madrasalar qoshida ham, garchi unchalik qo'lyozmalarga boy bo'lmasa—da, kutubxonalar bor edi. Toshkentda, XIX asrning ikkinchi yarmida 20 dan ortiq madrasa bo'lgan (Xo'ja Ahror Baroqxon, Ko'kaldosh va boshqalar), A.A Semyonovning tasvirlashicha, ularning kutubxonalarida o'quv va amaliy—huquqiy mazmundagi arabcha qo'lyozmalar saqlangan.

Qo'qon xonligiga qarashli boshqa shaharlarning madarasalari ham bulardan qolishmagan. Andijonda 42 ta, Qo'qonda 36 ta madrasa bo'lgan. Qo'qondagi Ko'rxona masjidadida saqlanayotgan qo'lyozmalar ancha qiziqarli, ularda Jo'ji ulusining ichki tuzilishi to'g'risida, Buxoro xonligidagi qabilalar haqida yozilgan tarixiy asarlar mavjud edi. Diniy mazmundagi adabiyotlar, xususan, Naqshbandiya tariqatining eng buyuk vakillari biografiyasi, Xo'ja Ahrorning qarindosh—urug'lari, nabiralari, vorislari biografiyalari keltirilgan kitoblar mashhur edi. «Bu yerda taqdim etilgan Muhammad Hoshimning asari, — deb yozadi A.Z. Validov, — o'ninchi asrning boshlaridan to' o'n birinchi asrning ikkinchi choragigacha bo'lgan davrni qamrab oladi va o'sha davrdagi faqat so'fizmningina o'rganish uchun emas, shu bilan birga Shayboniylar va dastlabki Ashtarxoniyalar hukmronlik qilgan

davrdagi Movarounnahrning siyosiy tarixini o'rganish uchun ham manba bo'lib xizmat qiladi».

XIX asr oxiri — XX asrning boshlarida bir qancha qimmatli va qiziqarli qo'lyozma asarlar Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Turkiston o'lkasi hududidagi madrasalar qoshidagi kutubxonalarda saqlanayotganligini aytib o'tish kerak. Bu kutubxonalarga musulmon ruhoniylari, xonliklar ma'muriyati va podsho amaldorlari tomonidan alohida e'tibor bilan qaralgan, chunki hukmron sinflar madrasalar orqali o'z mafkuralari targ'ibotchilarini, o'z sinflari negizini himoya qiluvchilarni tarbiyalar edilar. Shuning uchun ham aynan shu madrasalar huzuridagi kutubxonalarda qimmatli qo'lyozmalar saqlanib qolganligi bejiz emas. V.V.Bartold 1902—yilda Qo'qonda bo'lgan vaqtda bunday deb yozgan edi: «Shaharda men topishim mumkin bo'lgan ma'lum darajada nodir kitoblar va qo'lyozmalar Ma'dalixon madrasasida to'plangan edi». U mazkur kutubxona qo'lyozmalarini diqqat bilan ko'zdan kechirar ekan, Osiyo muzeyi uchun iloji boricha ko'proq qo'lyozmalarni xarid qilishga harakat qildi, lekin narxi yuqori bo'lganligi uchun bunda muvaffaq bo'la olmadi.

Madrasalar huzuridagi sharq qo'lyozmalari saqlanayotgan kutubxonalarning ahvoli haqida o'sha vaqtda, ya'ni 1913—yilda Buxoroga va O'rta Osiyoning boshqa shaharlariga tashrif buyurgan hindistonlik olim va sayohatchi Abdurauf hikoya qilgan. Uning ma'lumot berishicha, Buxoroda 200 ga yaqin madrasa bo'lib, ular uch toifaga bo'linadi: oliy, o'rta va quyi madrasalar. Deyarli barcha madrasalar o'z kutubxonasiga ega, ulardagi qo'lyozma boyligi vaqf va boshqa daromadlarning ahveliga bog'liq. U vaqf daromadlari bilan yaxshi ta'min etilgan 11 ta katta kutubxonani ko'rsatib o'tadi. Bu kutubxonalarda o'sha vaqtda mavjud bo'lgan barcha kitoblar to'plangan edi, kutubxonalar yangi chiqayotgan kitoblar va qo'lyozmalarni sotib olish uchun 40000 tanga miqdoridagi muayyan vaqf mablag'ini olganlar. Abdurauf ayrim kutubxonalarning tanazzulga uchraganligini, ularning kitoblari xizmatchilar va boshqa kishilar tomonidan talon—toroj qilinganini qayd qilib o'tgan.

Kutubxonalarda o'sha yillarda qimmatli sharq qo'lyozmalari bor bo'lganligini rus olimlari ularni jon deb sotib olganligi ham dalolat berib turibdi. Masalan, sharqshunos V. A. Ivanov 1915--yilda O'rta Osiyoga kelgan bo'lib, Buxoro madrasalarining vaqflarga qarashli kutubxonalaridan arab, fors, turkiy tillardagi ko'pgina sharq qo'lyozmalarini sotib olgan. Bu sotib olingan narsalar 1057 ta qo'lyozmadan iborat Buxoro kolleksiyasini tashkil etgan.

O'zbekiston hududida XIX asrning ikkinchi yarmi--XX asrning boshlarida, ayniqsa, Buxoro, Farg'ona, Toshkentda xususiy qo'lyozma kolleksiyalari va fondlari ko'p bo'lgan. Xususiy qo'lyozma fondlari va kolleksiyalari uchun xos bo'lgan narsa shu ediki, ulardan dunyoviy mazmundagi adabiyotlar ko'pchilikni tashkil etardi. Tarix, fikh, falsafaga doir qo'lyozma asarlar, turli she'riy to'plamlar asosiy qismni tashkil etgan. Qo'lyozmalar kolleksiyasini tashkil etuvchi har bir kishi uni o'z shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqib to'ldirgan, kitoblar va qo'lyozmalarni tanlashda nuqul subyektiv omil birinchi o'rinda turgan.

Xususiy qo'lyozma kolleksiyasining eng ko'p qismi Buxoro amirligi hududiga to'g'ri keladi. Bunga sabab, amirlikda ma'rifatli kishilar ko'pchilikni tashkil etgan, ko'pgina kutubxonalar ancha ilgari vaqtda tashkil etilgan, avloddan--avlodga o'tib kelgan. Odatda beklar, qozilar, mullalar va saroydagi amaldorlar bu yerga yaqin turuvchi shaxslar va ruhoniylar eng yaxshi qo'lyozma kolleksiyalariga ega bo'lishgan.

Hisor shahrida istiqomat qiluvchi kutubxonashunos, nodir qo'lyozmalar ishqibozi Qushbegi Ostanaquli sharq qo'lyozmalarining ancha qiziqarli kolleksiyalariga ega bo'lganligi ma'lum. U Hisor tarixi va sharqiy Buxoro tarixiga doir ko'plab qo'lyozma asarlarni to'plagan. Uning qo'lyozma kolleksiyalarida hatto papyrus qog'oziga yozilgan qo'lyozmalar ham bo'lgan. Ostanaqulining vafotidan keyin bu qimmatbaho kolleksiya amirning kutubxonasiga topshirilgan.

Qarshi shahridagi mulla Najmiddin kutubxonasida ancha qimmatli sharq qo'lyozmalari bo'lgan. Bu yerdagi deyarli barcha asarlar Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning zamon--doshi mulla Husayn Kashifiyga qarashli edi. Eski arab

qo'lyozmalari, she'riy to'plamlar, chig'atoy shoiri Lutfiyning she'riy to'plamlari, mashhur shoir Sayyodning «Eron shohlari tarixi» asari, A.Navoiyning asarlari mavjud edi. Astronomiya, fikh, ilohiyot bo'yicha fors tilidagi qo'lyozmalar soni anchagina bo'lib, ularning ko'pchiligi juda sifatli qog'ozlarga atoqli xattotlar tomonidan ko'chirilgan edi.

Buxoroda yashagan shayx Yahyo xoja Sadurga qarashli sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi diqqatga sazovordir. Bu yerda Abdullaxon Shayboniy davridan buyon Jo'ybor shayxlari tarixi bo'yicha qo'lyozmalar, Muhammad Islomxo'ja Jo'yboriyning Abdullaxon, uning qarindoshlari va Ashtarxoniyalar sulolasining dastlabki vakillari bo'lgan boshqa shaxslar bilan olib borgan yozishmalari va tarjimai holi taqdim etilgan edi. Yozishma Jo'yboriy shayxlar xonlarga qanday ta'sir ko'rsatganligi va ular hokimiyatning ashtarxoniyalar qo'liga o'tishida qanday rol o'ynaganligini aniqlash uchun qimmatli manba hisoblanadi. Kolleksiyada Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari va boshqa qo'lyozmalar bor edi. Qadimshunos va sharqshunos V. L. Vyatkin mazkur kolleksiyadagi qo'lyozma asarlarning qimmatini ma'lum qilgan edi. «Agar pul to'plasam – deb yozgan edi u, – bahorda Buxoroga bormoqchiman va u yerda Jo'yborlarni qidirib topaman, ularning kitobparvarligini ilgari ham eshitgan edim».

Buxoroning qozikaloni Burhoniddinning kutubxonasi ancha qiziqarli. Ayniqsa, unda tarixiy asarlar ko'p bo'lib, ular orasida Chingizxon va uning avlodlari tarixi, Boburning Ubaydlillaxon bilan kurashi tarixiga doir va boshqa asarlar mavjud bo'lgan.

Sobiq Qo'qon xonligi hududida Yunusxon dodho Muhamedovning kitoblar kolleksiyasi qimmatli asarlari bilan ajralib turgan. Unda chig'atoy, fors, arab, turkiy va boshqa tillardagi nasriy va nazmiy asarlardan iborat qadimgi qo'lyozmalar to'plangan. Bu yerda Qo'qon xonligi tarixi, Badaxshondagi 1657–1809–yillarda bo'lib o'tgan voqealar va shaxslar tarixiga, 1703–yilgacha bo'lgan Qashqar xojalarining tarixiga doir asarlar qo'yilgan edi. Ayrim qo'lyozmalar qo'qonlik xonlar, shayxlarning hayoti va faoliyatini yoritib beradi. Kolleksiyaga farg'onalik shoir Sa'diy, Chig'atoy shoiri Lutfiy va boshqalarning turli she'riy to'plamlariga boy edi.

Lug'atlar ham topilardi, xususan chig'atoy – fors lug'ati qiziqarli bo'lib, u mulla Yoqub Changiy tomonidan Hindis – tonda Avrangzeb (1659 – 1707) davrida tuzilgan, undagi anchagina qo'lyozmalarni diniy va tasavvufiy mazmundagi asarlar tashkil etardi.

Qo'qonda V.V. Bartoldning shogirdi, sharqshunos va et – noqraf M.V. Gavrilov kichikroq bo'lsa ham, ancha qiziqarli qo'lyozmalar majmuiga ega bo'lgan. U Qo'qonlik Xudoyorxon podsholigi (1845 – 1858) davri tarixi bo'yicha Abdulg'affor to – monidan yozilgan she'riy asari, Amin Ahmad Roziyning «Yetti iqlim», Mirxondning «Tozalik bog'i» va boshqa asarlarni to'plagan.

Marg'ilonda Ibrohimxo'ja Muhammadxo'jayevning kitob to'plamlari orasida Xondamirning asarlari, Mirza Muhammad Qosim al – Husaynning qalamiga mansub asarlar, Ubaydul – laxon saroyidagi shoirlar va xonning o'zi ijod qilgan she'riy to'plamlar uchraydi.

Farg'ona viloyati boshqarmasining tarjimoni bo'lib ishlagan Yu.K. Kazbekov ham bir qancha qo'lyozmalarga sohiblik qil – gan. Unda 1886 – yilda yozilgan «Qo'qon xonligi tarixi», shu nomdagi yana bir asardan parchalar, Xo'ja Ahrorning Abu Said va Abdurahmon Jomiy she'rlariga sharhlari. Jamol Qarshi va boshqalarning asarlari jamlangan edi. Uning kitoblari orasida Xudoyorxon davriga taalluqli anchagina rasmiy hujjatlar ham topilgan.

Andijonda boshqa xususiy qo'lyozmalar orasida mingtepalik eshon Muhammad Ali Sobirovning qo'lyozma fondi diqqatni tortadi, bu kishi Dukchi eshon nomi bilan mashhur bo'lgan. Professor V. A. Jukovskiyning fikriga ko'ra, bu to'plamlar «so'fizm tarixi va musulmon sektalari tarixiga qiziqish uyg'otadi». Andijonda 1898 – yilda bo'lgan qo'zg'olon bostirilgandan keyin eshonning kutubxonasi musodara qilin – gan va uning bir qismi N. P. Ostroumovning iltimosi bilan Turkiston arxeologiya ishqibozlari to'garagiga berilgan, key – inchalik 194 ta qo'lyozma Turkiston xalq kutubxonasiga keltirilgan va bu bilan Ye. F. Kal hali hayotligi vaqtidayoq sharq qo'lyozmalari fondini yaxshigina to'ldirilgan. Bu yerda Farididdin Attor asarlari, kasonlik shayx Mahmud Azimiyning

(1542–yilda vafot etgan) tarjimayi holi, Oʻtmish hojining «Chingiznoma», Gʻiyosiddin Alining asarlari bor edi, ular bilan 1902–yilda V.V. Bertold ham qiziqqan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, xususiy qoʻlyozma fondlari Samarqand, Toshkent, Oʻsh, Namangan va boshqa shaharlarda ham mavjud boʻlib, bu joylar sobiq Qoʻqon xonligiga qarardi.

Qadimshunos va tarixchi V. L. Vyatkin sharq qoʻlyozmalaridan iborat qiziqarli kolleksiyaga ega edi. U Markaziy Osiyoda ishlagan davrida 190 jilddan iborat durust–gina qoʻlyozmalarni (asosan inqilobdan oldingi davrga taalluqli) toʻplashga muvaffaq boʻlgan. Tarixiy–geografik, tarixiy–diniy mazmundagi qoʻlyozmalar uning kolleksiyasidan ancha keng oʻrin olgan. Ularda darveshlik harakati batafsil yoritilgan, darveshlik nazariyasi rahbarlarining qarashlari aks etgan. Qoʻlyozmalarining yozilish vaqtiga kelsak, ular shayboniylar davriga toʻgʻri keladi va shu davrni ancha toʻliq aks ettiradi. Qoʻlyozmalar orasida XIV asrning mashhur tarixchilari qalamiga mansub asarlar, xususan, Mahmud Gʻijduvoniyning shayx Kamoliddin Xorazmiy hayotining tasviriga bagʻishlangan «Mitfax ut–talibin» (Intiluvchilar uchun kalit) asarining koʻchirilgan nusxasi balxlik Abdulloning «Zubdat ul–asar» (Hikoya qilish qaymogʻi) nomli qoʻlyozmasi boʻlgan. Bu oʻsha vaqtda umumiy tarixga doir oʻzbek tilida bitilgan dastlabki asarlardan biri edi. Qoʻlyozmada Muhammad Shayboniynon va uning vorislaridan Suyun Hoji voqyealari bilan bogʻliq manbalar oʻz ifodasini topgan.

V.L.Vyatkinning kolleksiyasiga V.V. Bartold ham katta qiziqish bilan qaragan. 1902–yilda Samarqandda boʻlgan vaqtida qoʻlyozmalar bilan tanishib chiqadi, ular ajoyib miniaturalar bilan bezatib koʻchirilgan edi. Boshqa qoʻlyozmalar orasida tarixchi at Taboriyning asarlarini, Saʼdiyning sheʼriy toʻplami va boshqalarni koʻrish mumkin. 1902–yilda «Turkestantskiye Vedomosti» gazetasi Muhiddinxoʻjaning butun qoʻlyozmalarini Turkiston xalq kutubxonasiga sotib olishga daʼvat qilib chiqdi, lekin birorta ham qoʻlyozma sotib olinmadi.

Toshkentlik Boqijon boyning to'plagan qo'lyozmalari orasida tarixga doir asarlar ancha qiziqarli edi. U XVII asrdagi chig'atoylik Ismoilxon (1670--1682) ning ko'rsatmasi bilan Mirza Shomahmud Churas tomonidan tuzilgan Koshqariyaning tarixiga doir nusxaga ega edi. Ko'pgina tarixiy qo'lyozmalar rasmlar bilan bezatilgandi, masalan, Amir Temurning harbiy yurishlari to'g'risidagi qo'lyozma 12 ta ajoyib miniatura bilan ziynatlangan. Ularda 1374-- , 1382-- va 1387--yillarda Eronga qilingan yurishlar, Turkiya, Misrda olib borilgan urushlar, Temurning o'g'li Jahongirning nikoh to'yi aks ettirilgandi. Bu kolleksiya qo'lyozmalari bilan 1916--yilda V. V. Bartold ham qiziqqan.

Sobiq Shahrisabz hukmdori, general--mayyor Jo'rabekning Toshkentda sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi bo'lgan. XIX asrning oxirlarida unda, A.A. Semyonovning fikricha, bilim--larning turli sohalariga doir 60 dan ortiq qo'lyozma bor edi. 1906--yilda Jo'rabek o'ldirilgandan keyin qo'lyozmalar uzoq vaqt qarovsiz yotgan, ishdan chiqqan va o'g'irlab ketilgan. Mahmudbek Valining «Sirlar dengizi» asari dastlabki uch qismining birdan--bir mashhur nusxasi ham yo'qotilgan.

1912--yilda qo'lyozmaning yarim--yortisi saqlanib qolgan bo'lib, V.V.Bartoldning tashabbusi va A.A.Semyonovning ishtirokida ular Jo'rabekning Qorasuvdagi (Toshkent) uyidan olib ketilgan. Bu qo'lyozmalarning shundan keyingi taqdiri bunday bo'lgan: Oktabr to'ntarishidan keyin bu kolleksiya Toshkent Sharqshunoslik instituti tomonidan sotib olinib, so'ngra SAGU (hozirgi O'zMU) Sharq fakulteti kutubxonasiga keltirilgan, keyinchalik universitetning asosiy kutubxonasi fondiga qo'shilib ketgan. 1935--yilda 35 ta qo'lyozma A.A. Semyonov tomonidan tuzilgan tavsifga kiritilgan va e'lon qilingan.

Sharq tillarining, xususan, fors--tojik tilining bilimdoni bo'lgan A. A. Semyonov (1873--1957) ham ancha boy qo'lyozmalar kolleksiyasiga ega edi. Xizmat taqozosi bilan Turkiston o'lkasida turgan olim 1900--yildan boshlab tez--tez o'lkaning turli joylariga borar, u yerlarda moddiy madaniyat yodgorliklarni tadqiq qilar, ayni vaqtda turli yozma asarlarni

to'plar va o'rganar edi. U asosan 1915–1916–yillarda to'plagan Ismoil qo'lyozmalari hisobiga kolleksiya tuzgan.

Qo'lyozmalarning ko'pchiligi diniy mazmunda bo'lib, nasriy va she'riy asarlardan tashkil topgan. Bu yerda Nosir Xusravning «Barcha diniy kitoblarning onasi», A. Muhammadning «Ishonch qiyofasi», «Haqiqatlar guli», yana Nosir Xusravning «Sayohat kitobi» kabi asarlar bor edi.

A.A.Semyonov shundan keyingi yillarda sharq qo'lyozmalarini to'plashni davom ettirdi. Hayotining oxirgi yillarida uning shaxsiy kutubxonasida 150 dan ortiq o'zbek, tojik (fors) va arab tillaridagi g'oyat qiziqarli qo'lyozmalar mavjud bo'lib, uni olim o'zining O'rta Osiyodagi o'z ilmiy faoliyati mobaynida o'nlarcha yillar davomida to'plagan edi. A.A. Semyonov vafot etgandan keyin uning kutubxonasi va sharq qo'lyozmalari kolleksiyasi Tojikiston Fanlar akademiyasi Tarix institutiga topshirilgan.

Sharqshunos va etnograf N.S. Likoshin, mashhur oriyentalist N. F. Petrovskiy, samarqandlik advokat S. A. Lapin, toshkentlik sharqshunos D. Grameniskiy va boshqa ko'plab olimlarning ham shaxsiy kutubxonalarida ancha–muncha sharq qo'lyozmalari bo'lgan.

XVIII–XIX ASRLARDA O'ZBEK XONLIKLARIDA KITOB SAVDOSI

Hozirgi O'zbekiston hududining bir qator shaharlarida ko'psonli va ba'zida katta–katta kitob bozorlarining bo'lganligi o'lkada kutubxonalar, sharq qo'lyozmalariga ega bo'lgan kolleksiyalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Bu kitob bozorlari o'zining chuqur ildizlari bilan uzoq tarixga borib taqaladi. Biz yuqorida VIII asrdayoq somoniylar davlatida ancha katta kitob bozorlari bo'lganligini qayd etib o'tgan edik. Undan keyingi asrlar – Amir Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar davrida ham kitoblar bilan savdo qilish to'xtagan emas. Vaqti – vaqti bilan kitob savdosi avj olib, goh tanazzulga uchrab turgan, bunga u yoki bu davlatning umumiy madaniy yuksalishi va hayot – faoliyati ta'sir qilgan.

Ayniqsa, XVIII asrning boshlaridan e'tiboran kitob savdosi keng avj olgan. Markaziy Osiyoda kitob savdosi bo'lmaydigan shaharlarni topish amri mahol edi. Faqat Yettisuv va Zakaspiy viloyatlarida kitob savdosi aytarli yo'lga qo'yilmagan.

Buxoro shahri kitob bozorlarining ko'pligi bilan azaldan tanilib kelgan. Samarqandda ham, Farg'onada ham, Qarshida ham, boshqa shaharlarda ham bunchalik keng kitob bozorlari yo'q edi. Faqat Samarqand Temur va temuriylar davrida kitob bozorlarining ko'pligi jihatidan Buxoroga yaqinlashib olgan. O'sha vaqtlarda shahar siyosiy va madaniy jihatdan gullab-yashnadi, adabiyot, fan va san'at ravnaq topdi.

Katta kitob bozorlarida hamisha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni sotadigan maxsus qatorlar (rastayi kitob furushon) bo'lgan. Ana shu kitob rastalarida badiiy jihatdan yaxshi bezatilgan va miniatura rasmlari bilan ziynatlangan eski qo'lyozmalarni, xilma-xil mazmundagi kitoblarni, Yaqin va O'rta sharqdagi turli mamlakatlardan olib kelingan asarlarni topish mumkin edi.

XIX asrdagi kitob bozorlari haqidagi ma'lumotlarni biz chet el yozuvchilari va sayohatchilarining, rus sharqshunos olimlari va O'rta Osiyo davlatlariga tashrif buyurgan boshqa shaxslarning esdaliklaridan bilib olamiz. Masalan, 1812-1813-yillarda O'rta Osiyo bo'ylab sayohat qilgan Mir Izzatullaning yozishicha, Buxoro shahrining markazida savdo inshootlari tevaragida ko'pgina kitobfurushlar savdo qilishgan ekan.

Bu kitob bozorida savdo haqida venger sayohatchisi A. Vamberi ham hikoya ham qilgan. U O'rta Osiyoni Chor Ros-siyasi bosib olishi arafasida bu yerda bo'lgan vaqtida maxsus kitob bozorlarini borib ko'rgan, bunday bozorlarning birida 26 ta do'koncha borligini hisoblab chiqqan. Kitoblarni ulgurji sotish karvonsaroylarning bevosita o'zida amalga oshirilgan.

XIX asrning oxirida Toshkentdan tashqari Turkistondagi birorta ham shaharda yevropacha tipdagi kitob do'koni bo'lmagan. Biroq, hatto general-gubernator poytaxtidagi Shvarsning kitob do'konchasidan turli eski-tuski kitoblarni xarid qilish mumkinligini «Toshkentda kitob savdosi» maqolasining muallifi ma'lum qilgan edi.

Kitob savdosining keng avj olganligi qo'lyozmalarni ko'chirish sohasini ancha jonlantirdi, deb aytish mumkin. Turkistonda xizmat qilgan stat-maslahatchisi Bekchurin Xo'jandning madaniy hayotini tasvirlar ekan, «mahalliy madrasalarda qo'lyozma kitoblarni ko'chirish keng yo'lga qo'yilgan edi», deb yozadi. Uning ta'kidlashicha, sotish uchun qo'lyozmaning ko'pchiligi Buxorodan va Turkistonning boshqa shaharlaridan olib kelingan.

Kitoblarni ko'chirib yozish sohasi ancha yuqori edi: ko'chiruvchilarning qog'oziga ko'chirilgan 16 sahifali matnning bahosi xatlarning chiroyli bo'lishiga qarab 50 tiyindan bir so'mgacha turardi. Bekchurinning fikricha, qo'lyozmalar ko'pgina xatolar bilan ko'chirilgan. Buning ustiga bu yerda yaxshi qog'oz navlari yo'q. Qo'qonda ishlab chiqariladigan «jondori» qog'ozini bilan «Nim kabobi» qog'ozini dag'al va nosil — liq edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida o'zbek adabiyoti tarixidagi katta voqeya — kitob chop etishning paydo bo'lishidir. Natijada kitob bozorlarida toshbosmada chop etilgan kitoblar ham sotiladigan bo'ldi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo bosib olinmasdan oldin bu yerda bosmaxonalar bo'lmagandi, mahalliy kitob nashr etishning yuzaga kelishi o'lkadagi iqtisodiy va madalliy o'zgarishlarning natijasidir. Dastlabki bosmaxona bu yerda 1868—yilda harbiy okrug shtabi huzurida ochildi. O'sha yili unda chop etilgan dastlabki asar rus olimi N .A. Seversevning kitobi bo'ldi, keyin rus va mahalliy tillarda kitoblar hamda gazetalar bosila boshladi. Shundan keyingi yillarda o'lkada bir qator davlat va xususiy bosmaxonalar paydo bo'ldi. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan, ancha arzon va texnik jihatdan oddiy bo'lgan usul — bosishning litografiya (toshbosma) usuli bo'ldi. 1874—yilda Xiva xoni Sayyid Muhammad Rahimxon II saroyida birinchi toshbosma bosmaxonasi ochildi. Dastlabki kitob bosuvchi Xorazmda tug'ilib o'sgan yosh turkman yigiti Otajon Abdalov bo'ldi. U 1873—yildan boshlab rus maktabida o'qidi, 1874—1878—yillarda eronlik Ibrohim Sultondan toshbosmada kitob bosish ishlarini o'rgandi. Ibrohim Sultonni esa xon Xivaga ishlash uchun taklif qildi.

1.14 Ibrohim tomonidan tuzilgan «1871—yil taqvimi» o'zbek tilida chop etilgan deyarli birdan—bir bosma nashr bo'ldi, 1872—yilda u qaytadan bosildi. O'zbek bosma nashrining bu nodir yodgorligi A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Davlat kutubxonasida saqlanmoqda.

Toshbosma usulida nashr etilgan adabiyotlar nihoyatda xilma—xil bo'lib, ularning aksariyat qismi diniy mazmundagi kitoblardan iborat edi. Toshkentda o'zbek tilida bosilgan dastlabki toshbosma usulidagi kitob XVIII asrning taniqli o'zbek tasavvufchi shoiri So'fi Olloyorning «Kitob sabot ul—ojizin» (Ojizlarning qatt'iyati) asari edi.

Xivadagi toshbosmada 1880—yilda Alisher Navoiyning mashhur «Xamsa» asari chop etildi. Ana shu yillarda Munis Xorazmiyning «Devoni Munis» va «Devoni Raj» asarlari va boshqa bir qator kitoblar dunyo yuzini ko'rdi. Bu kitoblar sotuvga chiqarilmasdan xonning yaqinlari, tashrif buyurgan elchilar va savdogarlar o'rtasida tarqatildi. XIX asr oxiri—XX asrning boshlarida Toshkentda ham toshbosma usulida kitoblar nashr etish birmuncha avj oldi, bu ish bilan kamida yettita bosmaxona shug'ullandi. Ana shunday toshbosma korxonalaridan biri va eng kattasi 1907—yilda ochilgan G'ulom Hasan Orifjonov bosmaxonasi bo'ldi. Dastlabki yillarda asosan, tasavvufiy adabiyotlar bosilgan. Shuni ham aytish kerakki, XX asrning boshlarida sharqning mumtoz badiiy adabiyoti vakillarining asarlari kamroq bosilardi. Shunga qaramasdan mahalliy tillarda bosma asarlarning paydo bo'lishi o'lkaning madaniy taraqqiyotida olg'a tashlangan katta odim edi.

Turkiston o'lkasida noshirchilik kitob bozorining o'zgarishiga jiddiy ta'sir qildi. Qo'lyozma asarlar birmuncha kamaydi, lekin shunga qaramay ular kitob bozorida asosiy manbalardan biri bo'lib qolaverdi. Kitob bozorlariga qo'lyozmalar xususiy kutubxonalardan kelib tushar, ayniqsa, ularning egalari vafot etgandan keyin shunday bo'lardi. Bunday vorissiz qolgan kutubxonalar yoki ularning nodon vorislari qo'lyozmalarni olib—sotarlariga arzimagan pulga sotib ketishardi. Anchagina qo'lyozma asarlar Turkiya, Eron va Qozon, Hindistondan (Bombey) kelib turardi. Qo'lyozmalarni xarid

qiluvchilar asosan mahalliy aholi orasidan chiqqan bilimdon kishilar, kelgindi rus olimlari va boshqa kishilar bo'lgan. Xorijlik olib-sotarlar -- antikvar firmalarning agentlari, xususan, afg'onlar, eroniylar va armanlar ko'plab kitoblarni xarid qilishardi. Ular Buxoroda va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida uzoq vaqt yashab, ko'proq qimmatbaho, miniatura rasmlar bilan bezatilgan qo'lyozmalarni xarid qilishar, vatanlariga qaytib borganlaridan keyin ularni ancha yuqori narxlarda sotishardi. Qo'lyozmalarni nafaqat xususiy shaxslar, shu bilan birga ko'pincha kutubxonalar ham sotib olardi.

XIX asrning oxiri -- XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoga xorijiy olimlar tez-tez kelib turishgan. Ularni ilmiy jamiyatlar Sharq qo'lyozmalarini xarid qilish uchun yuborishgan. 1902-yilda V.L.Vyatkin afsuslanib bunday deb yozgan edi: «Qo'lyozmalar tobora kamayib qolmoqda, ularni xorijiy kutubxonalar va shaxslar uchun xarid qilishmoqda». V. L. Vyatkin eski qo'lyozmalarni rus olimlari ham, O'rta Osiyo xalqlari yozma yodgorliklarini mahalliy qadrluvchilari va ish-qibozlari ham muhofaza qilish va qidirib topish sohasidagi ishlarni keng avj oldirib yuborishlarini qattiq turib talab qilgan. Rossiya akademiyasi, O'rta Osiyo muzeyining direktori K. G. Zaleman ham bu qo'lyozmalarni yaqin kelgusida har xil xorijiy olib-sotarlar tomonidan olib ketilishi mumkin, hozircha ular o'zlarining agentlari orqali miniaturali qo'lyozmalarni sotib olmoqdalar, deb ta'kidlagan edi.

SHARQ QO'LYOZMA KITOBLARINI TO'PLASH VA SAQLASHDA TURKISTONDAGI MAHALLIY MUASSASALAR, KITOB ISHQIBOZLARI VA OLIMLARINING ROLI

XIX asrning oxirlarida qo'lyozma kitob kolleksiyalari asosan ayrim jamoat kutubxonalari huzurida shakllandi. Masalan, Toshkentdagi Turkiston o'qituvchilar seminariyasi kichikroq sharq qo'lyozmalari to'plamiga ega edi. Samarqand shahridagi 1907–yilda ochilgan va musulmon kutubxona–qiroatxonasida ham birmuncha miqdorda sharq qo'lyozmalari bo'lgan. Mazkur kutubxona – qiroatxona mahalliy aholining xayriya mablag'lari hisobiga tashkil etilgan bo'lib, Registon–dagi Mirzo Ulug'bek masjidi binosida joylashgan. 1901–yilda sharqshunoslar jamiyatining Toshkent bo'limi vujudga keldi va o'zining kutubxonasiga ega bo'ldi.

Sharq qo'lyozmalarini aniqlash va o'rganishda Turkiston xalq kutubxonasi katta rol o'ynadi, bu kutubxona Toshkentda 1870–yilda ochilgan. Dastlab bu kutubxonada sharq qo'lyozmalari borligi, Parijdagi Sharq tillari maktabining professori K. Uifalvi de Meza Kavej tomonidan eslatib o'tiladi. U Turkiston bo'ylab etnografik va arxeologik sayohat uyushtirib, Turkiston xalq kutubxonasida ham bo'lgan.

Turkistondagi rus ziyolilaridan birinchi bo'lib D. Gra–menitskiy sharq qo'lyozmalarni to'plash va saqlash to'g'risida taklif kiritgan. U Turkiston kutubxonasini faqat sharq qo'lyozmalari saqlanadigan kutubxonaga aylantirish to'g'risidagi taklifni ilgari surdi, biroq bu reja ma'qullanmadi.

Ma'lumki, kutubxona tashkil topgan vaqtdan boshlab dastlabki o'n besh yil mobaynida o'lkaning harbiy ma'muriyati tomonidan Markaziy Osiyo hududida 1871–1876–yillarda to'plangan qo'lyozmalar kutubxonaga kelib tushmagan, balki odatda Sankt–Peterburgga yuborib turilgan. Kutubxonanining sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va xarid qilish sohasidagi ishlari tasodifiy xususiyatga ega edi, shuning uchun ham qo'lyozma kitoblar nihoyatda sekinlik bilan to'planib boray–otgan edi.

1881 — yil 16 — sentabrda Ye.F.Kal Termizda yurak falajidan toʻsatdan vafot etadi, u Buxoro amirligining sharqiy tumanlarida xizmat safarida boʻlgan vaqtida ogʻir bezgak kasaliga uchragan edi. Uning vafotidan keyin kutubxona qoʻlyozmalarini oʻrganish uzoq vaqtgacha toʻxtatiladi. Qoʻlyozmalarni toʻldirish sekinlik bilan boradi. Toshkentlik bibliograf, Turkiston xalq kutubxonasining birinchi direktori N. V. Dmitrovskiy maʼlum qilishicha, 1895 — yilda qoʻlyozmalar fondida faqat 90 ga yaqin qoʻlyozma boʻlib, ular sharq tillarida boʻlgan.

1890 — yildan boshlab kutubxonaga sharq qoʻlyozmalarining kelib turishi birmuncha jonlandi, bunga oʻlkaning boy tabiiy boyliklari va bu yerda yashovchi xalqlarning madaniy merosini oʻrganish bilan shugʻullangan rus olimlari, ilmiy jamiyatlar va toʻgaraklar yordam berdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, bu ishda Turkiston oʻlkasida tugʻilganlar, xususan, samarqandlik qadimgi ashyolar va osori — atiqalarni toʻplovchi Mirza Buxarin, toshkentlik kolleksioner Akram Asqarov, buxorolik qadimiy ashyolarni toʻplovchi Muhammad Vafo va boshqa koʻplab kishilar faol ishtirok etdilar.

Ye.F.Kaldan keyin birinchi marta qoʻlyozmalar fondlarining sharq qoʻlyozmalari bilan toʻldirilishi 1891 — yilda sodir boʻldi, bu vaqtda kutubxona birinchi oʻzbek arxeologi, tangalar va qadimgi ashyolarning mashhur toʻplovchisi savdogar Akram Asqarovning merosxoʻrlaridan Qurʼonning izohli qoʻlyozmasini, shoir Mirza Bedilning sheʼrlar toʻplamini, Sayyor Sharifning avliyolar» hayotidan hikoya qiluvchi asarini va boshqa bir qator kitoblarni sotib oldi, ularga bor — yoʻgʻi 102 soʻm toʻlandi.

1898 — yilda Turkiston oʻlkasidagi birinchi oʻzbek gazeta — sining asoschisi va muharriri N.P. Ostroumovning (1846 — 1930) iltimosiga koʻra, Turkiston xalq kutubxonasiga mingte — palik eshon Andijon qoʻzgʻolonning qatl qilingan rahbari Muhammadali Sobirovning (laqabi Dukchi Eshon) shaxsiy kutubxonasidan musodara qilingan 194 ta qoʻlyozma topshirildi V.V. Bartoldning yozishicha, bu 1880 — yillar vaqtidan buyon qoʻlyozma toʻplamlariga kelib tushgan jiddiy qoʻshimcha edi.

Akademik V. V. Bartold bir necha o'n yillar mobaynida Turkiston xalq kutubxonasi bilan mustahkam va do'stona aloqada bo'lib keldi. U Toshkentga bir necha marta kelar ekan, har gal kutubxonaning qo'lyozmalar bo'limi ahvoli bilan qiziqar, qo'lyozmalar to'plash va ularni o'rganish qanday holatda ekanligini so'rab — surishtirardi. 1902 — yilgi yozgi xizmat safari vaqtida u qo'lyozmalar to'plami bilan batafsil tanishib chiqadi, bu yerda sharq qo'lyozmalarining G'arbiy Yevropadagi eng muhim kataloglari yo'qligini, bularsiz qo'lyozmalarni to'liq tasvirlab bo'lmastligini qayd qiladi V.V.Bartoldning fikricha, Mingtepadagi singari qo'lyozmalar to'plamlari kutubxonada ko'proq bo'lishi lozim, buning uchun, olinning ta'kidlashicha, «Agar o'lkada mavjud bo'lgan va hali hech kim tomonidan tadqiq qilinmagan kitob xazinalarini rus fani uchun saqlab qolishni istasak, butun kuch — quvvatimizni sarflamog'imiz zarur».

V. V. Bartoldning tavsiyasi bo'yicha Turkiston xalq kutubxonasi general Jo'rabekning qo'lyozmalar to'plamidan Rashiddinning «Jome at — tavorix», Sharafiddin Ali Yazdi — yning «Zafamoma» asari qo'lyozmalarini sotib oldi, ular ajoyib miniaturalar bilan bezatilgan edi.

V.V.Bartold o'lkada vakolatli shaxslarning yo'qligi tufayli qo'lyozmalarni qidirib topish va sotib olish ishlari muntazam ravishda olib borilmayotganligini ham qayd qilib o'tadi. U vatanparvar olim va ilm — fanga nihoyatda berilgan shaxs sifatida xususiy qo'lyozmalarning bozorda sotilishi va pul olib ishlaydigan agentlar yordamida qimmatli qo'lyozmalar Britaniya muzeyiga xarid qilinishi mumkinligidan tashvishga tushgan. Sharq qo'lyozmalarining chet elga tashib ketilishiga barham berish maqsadida Turkiston xalq kutubxonasidagi qo'lyozmalarni aniqlash va to'plash vazifasini o'z zimmasiga olishni taklif qildi. Uning fikricha, markazga faqat nodir manuskriptlarini yuborish kerak, qolgan narsalarning hammasi Toshkentdagi qo'lyozmalar omborida qoldirilishi lozim deb ta'kidlagan. Shundan keyingi yillarda ham V.V.Bartold mam — lakatdagi sharq qo'lyozmalarining chet elga tashib ketilishiga yo'l qo'ymaslik uchun har tomonlama intildi. 1929 — yilda, va — fotidan bir yil oldin, u «Xorazm tarixi bo'yicha yangi manba»

nomli asarida qayd qilishicha, Markaziy Osiyodagi hali noma'lum bo'lgan qo'lyozmalar yo Sankt—Peterburg yoki Toshkentda saqlanishi lozim, ularning mamlakatdan olib ketilishiga qarshi turish zarur, ekanligini uqtirib o'tdi.

Markaziy Osiyo sharq qo'lyozmalarining yana bir ulkan bilimdoni, ajoyib o'lkashunos V.L.Vyatkin qayd qilib o'tganidek, mahalliy arablarning mamlakatimiz o'tmishini o'rganishga doir olib borayotgan ishining kam samarali va ar—zimas darajada to'liq sharq qo'lyozmalari omborining yo'qligi, sharq qo'lyozmalarini to'plash ishlarining muvazam olib borilmasligi, mavjud qo'lyozmalar to'plamining nihoyatda kambag'alligidir. Muallif «Buxoro kitob bozori» nomli maqolasida «kutubxona qo'lyozmalar sotib olishga deyarli mablag' sarflamaydi, shuning uchun uning manuskriptlar to'plami aslo kutilgan to'lalikka erisholmaydi», deb yozgan edi. Shu bilan birga, deb ta'kidlaydi u, «o'lka hududlarida qo'lyozmalar soni tobora kamayib bormoqda, uni chet el kutubxonalari uchun zo'r berib sotib olishmoqda, xususiyl shaxslar ham xarid qilishmoqda». Maqola muallifi keyingi o'n yil ichida juda ko'p miqdordagi asarlar chet ellarga olib ketilganini, holbuki «ularning saqlanadigan eng mos joyi o'zimizning kutubxonalar javoni» bo'lishi lozimligini ko'rsatib o'tadi. «Turkistonda barcha mahalliy qo'lyozmalar to'planishi lozim va bu yerda sharq instituti ochilgan vaqtda yozma yodgorliklar o'tmish haqidagi fanning asosini tashkil etadi». Muallif kitoblarning ayovsizlik bilan sotib yuborilishini to'xtatish zarurligini, rus olimlari, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari yodgorliklarini qadrllovchi mahalliy kishilar va ishqibozlar qo'lyozmalarni muhofaza qilish va qidirib topish sohasidagi ishlarni keng avj oldirishlari zarurligini talab qiladi.

XX asrning boshlarida ham kutubxonaning qo'lyozmalar fondi juda sekinlik bilan to'ldirib borildi. 1904—yilgi kutubxona hisobiga ko'ra, unda 500 nusxaga yaqin arab, turkiyl va fors tillaridagi kitoblar bor edi, bu hisobga tosh bosmada bosilgan qo'lyozmalar ham kirardi (bu vaqtga kelib kutubxonada ularni saralab olish boshlangan edi).

Turkiston xalq kutubxonasining sharq qo'lyozmalari hisobi bo'yicha uchinchi katalogi (ro'yxati) tuzuvchisi A.A.Semyonov

1912-yilda bu yerda 231 ta qo'lyozma borligini hisoblab chiqqan, bulardan 194 tasi 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidan keyin kutubxonaga kelib tushgan. Mazkur ro'yxat e'lon qilinmagan va O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bu vaqtga kelib Ye.F. Kal tasvirlab bergan qo'lyozmalar bilan birgalikda umumiy qo'lyozmalar soni 318 tani, toshbosma nashrlari bilan birgalikda esa 887 tadan ko'proqni tashkil etgan.

A. A.Semyonov inqilobdan oldingi Turkistonda dastlabki rus sharqshunoslaridan birinchi bo'lib mahalliy toshbosma nashrlari o'rganishga kirishdi. U Turkiston xalq kutubxonasi — sining sharq toshbosma va bosma nashrlari ro'yxatini tuzib chiqqan. Bu qo'lyozmalar O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanadi. Markaziy Osiyolik taniqli bibliograf va kitobshunos Ye. K. Betger qayd qilganidek, A.A.Semyonovning xizmati shundan iborat bo'ldiki, u sharq kitoblarining qimmatli mahalliy nashrlarini ilmiy muomalaga kiritdi va mahalliy toshbosma nashrlarining bibliografiyasini tuzib chiquvchilardan biri bo'ldi.

Bizga shu narsa ma'lumki, Turkiston xalq kutubxonasi zarur mablag'larning yo'qligi tufayli sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va xarid qilish ishlarini rejali ravishda tashkil etolmadi. Mahalliy ma'muriyatning Turkiston xalq kutubxonasiga arzi — mas darajada mablag' ajratgani va qo'lyozmalar to'plashga e'tiborsizlik bilan qaragani haqida A.A.Semyonov g'azab bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bir narsa sira xayoldan ko'tarilmaydi: o'sha vaqtdagi rahbarlarning uzoqni ko'ra bilmasligi aholining qo'lidagi haddan tashqari mo'l — ko'l qo'lyozmalarning sira takrorlanmaydigan imkoniyatidan foydalanib qolishga xalaqit berdi, bu vaqtda Turkistonning barcha shaharlarida qo'lyozmalar to'lib — toshib yotardi, ulardan yoqqanlarini bemalol tanlab olish mumkin edi».

Yuqorida aytib o'tganimizdek, sharq qo'lyozma kitoblarini qidirib topish va to'plash bilan ko'p sonli aholi orasidan o'ziga to'q kitob ishqibozlari — dindorlar, ma'murlar, savdogarlarning namoyandalari va boshqalar ham shug'ullanishdi. Ba'zan kitoblari Markaziy Osiyoga G'arbiy Yevropa va boshqa mam — lakatlardan kelgan olimlar va sayohatchilar sotib olishardi.

Markaziy Osiyo hududida saqlanib qolgan qo'lyozma yodgorliklari ming yildan ko'proq vaqt mobaynida O'zbekiston kitob omborlaridan joy olib keldi, ular turli davrlarga, turli mamlakatlarga va shaharlarga oid ma'naviy boyliklardir. Ma-halliy yozma yodgorliklardan tashqari Markaziy Osiyo dav-latlarida xorijdan kelgan ko'pgina qo'lyozmalar ham bor edi. «Ulardan ko'plari, — deb yozgan edi akademik A.A.Semyonov, — hech qayerda uchramaydigan butunlay nodir qo'lyozmalar yoki faqat adabiyot va tarix sohasida ham mashhur turli mutaxassislar tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmalar edi».

Ma'lumki, hali Pyotr I zamonidan e'tiboran rus olimlarining sharq qo'lyozmalariga qiziqishi namoyon bo'la boshlagan. Pyotrning kamyob narsalar saqlanadigan kabinetida ham fors va turkiy yozuvdagi bir qator qo'lyozmalar bo'lgan.

Shundan keyingi davrda sharq qo'lyozmalarini qidirib top-ish va to'plash sohasidagi faoliyat yanada kengaydi. Bu ish Moskvadagi Lazarevsk instituti ochilishi (1815—1816) vaqtiga kelib sezilarli ravishda jonlandi. Xarkov, Qozon va boshqa universitetlar huzuridagi sharq tillari kafedralarida ham bu ish avj oldirildi. Sankt — Peterburg universiteti huzurida Sharq til-lari fakultetiga 1855—yilda asos solinishi bilan sharqshunoslik faoliyati kuchaytirildi, bu universitet tez orada rus sharqshunosligining markaziga aylandi.

Rus sharqshunos olimlari Markaziy Osiyo hududida to'plangan ko'pgina yozma yodgorliklarni bu hududni Chor Rossiyasi bosib olmasdan oldin ham yaxshi bilishardi. Ma-salan, akademik X. D. Frenning 1845—yilda nashr etilgan asarida 200 dan ortiq Sharq qo'lyozmalarining nomlari keltirib o'tilgan bo'lib, ularning ko'plari tarixiy va geografik maz-mundagi qo'lyozmalar, aksariyati O'rta Osiyo hududiga te-gishli edi. Yevropadagi kutubxonalar sanab o'tilgan qo'lyozmalarining ayrimlariga ega emasdi, shuning uchun ham olim ilm—fan foydasi yo'lida bunday qo'lyozmalarining asl nusxalarini yoki ularning ko'chirmalarini qidirib topishga da'vat qildi.

XIX asrning birinchi yarmida Sharq qo'lyozmalarini qidirib topish va sotib olish bilan shug'ullangan boshqa rus olimlari

orasida oriyentalist sayohatchi N. V. Xanikovning (1819–1878) nomi ham mashhurdir. U 1841–1842–yillarda Buxoroda boʻlgan vaqtida koʻp miqdordagi qoʻlyozmalarni, shu jumladan, Oʻrta Osiyodan topilgan qoʻlyozmalarni sotib olgan. Keyinchalik bu qoʻlyozmalar Sankt–Peterburg xalq kutubxonasiga topshirilgan. Yana bir sharqshunos olim va arxeolog P.L.Lerx Oʻrta Osiyoda boʻlgan davrida Abu Said Abdal Karimal Somoniyning «Kitob al–asrab» asari qoʻlyozmasini va unga doir tasviri, Hofiz Tanishning «Abdullaxonning hijriy 996–yilgacha boʻlgan tarixi» asarini, uning oʻtmishdoshlari va boshqalarning 1852–yilda Osiyo muzeyiga topshirilgan asarlarni sotib olgan.

XIX asrning oʻrtalarida Osiyo muzeyida 4 mingga yaqin sharq qoʻlyozmalari saqlanayotgan boʻlib, ular orasida Oʻrta Osiyodan topilgan qoʻlyozmalar ham mavjud edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida sharq qoʻlyozmalarini toʻplash va oʻrganish uchun yanada kengroq imkoniyatlar ochildi. Sharqshunoslik oʻquv yurtlaridan tashqari ilgari mavjud boʻlgan ilmiy va oʻquv mavzusidagi Markaziy Osiyo qoʻlyozmalariga maʼlum darajada eʼtibor bilan qaragan yangi–yangi jamiyatlar vujudga keldi.

Sharq qoʻlyozmalarini tashkiliy ravishda toʻplash deyarli barcha harbiy ekspeditsiyalar uchun xos edi, ularning tarkibiga sharqshunos mutaxassislar ham kirardi. Turkiston–ning birinchi general–gubernatori K.P. Kaufman sharqshunos A.L. Kunga yoʻllagan maktublaridan birida bunday deb yozgan edi: «Buxoro bilan Samarqand doim musulmon dunyosining olimlari va maʼlumotli kishilari toʻplangan joylar hisoblab kelingan va shunday deb hisoblanadi. Bu shaharlarning tarixi shuni koʻrsatadiki, ularda doimo gʻoyat muhim sharq qoʻlyozmalari koʻp toʻplangan. Bu qoʻlyozmalarni yoki aqalli ularning ayrim qismlarini qidirib topish ilm–u fan uchun nihoyatda foydali boʻlur edi».

1868–yilda Samarqand egallab olingandan keyin oradan bir yil oʻtgach, Xoʻja Ahror masjidida ulkan yodgorlik hisoblangan «Usmon Qurʼoni» sotib olindi.

Xivaga qilingan 1870–yilgi yurishdan birmuncha vaqt ilgari rus geografiya jamiyati xonlikni oʻrganish boʻyicha batafsil

yo'riqnoma ishlab chiqqan bo'lib, unda sharq qo'lyozmalarining keng sur'atda to'plashga intilish o'z ifodasini topgan. Dasturning ana shu qismi taniqli orientalist mutaxassis T.I.Lerx tomonidan tuzilgan edi, u O'rta Osiyoda bir necha marta bo'lgan, qo'lyozmalarni qo'lga kiritish shartsharoitlari va imkoniyatlarini, qadimgi va qimmatli qo'lyozmalarni yaxshi bilardi. Xiva yurishi (1873) va Qo'qon yurishi (1875) vaqtlarida Sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlashda g'ayratli va mehnatsevar tadqiqotchi A.L.Kun ancha faollik ko'rsatdi. U 1874-yilgi Shahrisabz ekspeditsiyasining qatnashchisi ham edi. Faqat Xivaga yurish vaqtida u 300 ta qo'lyozma kitoblar to'plaganligi ma'lum. Shundan keyingi yillarda ham A. L. Kun qo'lyozmalarni qidirib topish bilan zo'r berib shug'ullangan. 1890-yilda Osiyo muzeyiga 134 ta sharq qo'lyozmasini topshirgan.

XIX asrning boshlarida O'rta Osiyo hududida endi sharq qo'lyozmalarini aniqlash va to'plashda rus sharqshunos olimlarining ancha katta guruhi ishtirok etdi. Birinchi navbatda atoqli va mashhur rus olimlari, akademik V. V. Bartold, K. G. Zaleman, A. N. Samoylovich, V. A. Ivanova va boshqalarni aytib o'tish kerak. Bu yerda ular o'lka xalqlari madaniy merosini o'rgandilar, yozma yodgorliklarning qanday saqlanishi bilan tanishdilar, hamisha ularning tashrif buyuradigan joylari davlat saroy kutubxonalari, xususiylar qo'lyozmalar kutubxonalari bo'lardi, ular har doim mashhur kitobsevarlar va madaniyat homiylari bilan uchrashardilar, ular orasida mahalliy kishilar ham, kelgindi shaxslar ham bo'lardi. Adabiy ma'balarning guvohlik berishicha, faqat Osiyo muzeyining o'zi ana shu olimlardan ko'plab fors-tojik qo'lyozmalarini olgan. V.V.Bartolddan 20 ta qo'lyozma, K. G. Zalemandan 105 ta qo'lyozma, A. Validovdan 16 ta qo'lyozma, V. V. Belyaminovdan 19 ta V.A. Ivanovdan 605 ta qo'lyozma olgan va hokazo. Faqat ana shu besh mutaxassisning o'zi muzey to'plamlarini 765 nusxa qo'lyozma bilan boyitgan.

Mahalliy arboblardan, xususan, D. Gramenitskiy, Ya. Ya. Lutsh, N. N. Pantusov, V. L. Vyatkin, A. A. Semyonov, M. F. Gavrilov va boshqa ko'pgina kishilar zo'r g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ularidan ayrimlari Sankt-Peterburg universitetining

sharq tillari fakultetini tamomlashgan. Turkiston o'lkasida xizmatda bo'lgan vaqtida ular Markaziy Osiyo xalqlarining boy tarixi va madaniyatini zo'r e'tibor bilan hormay—tolmay o'rgandilar. Ko'pincha o'lkaning turli joylariga borib, turli yozma asarlarni to'pladilar va o'rgandilar. Ularning bu soha —dagi faolligi shak —shubhasiz sezilarli iz qoldirdi.

Rus sharqshunoslarining faoliyatida faqat Rossiya hukmron sinflarining tor xudbinlik manfaatlari emas, balki qo'lyozmalarni saqlab qolishdan chuqur ilmiy manfaatdorlik va ularni ilm—fan mulkiga aylantirishga intilish ustunlik qildi. Bo'lajak sharqshunoslarning ko'plari hali talabalik yillaridayoq O'rta Osiyoning mehnatkash xalqiga nisbatan xayrihohlikni saqlab qoldilar. Mashhur amaldor N.II'inskiy 1884—yil 28—sentabrda K.P.Pobedonossev nomiga yuborgan xatida bunday deb yozgan edi: «Peterburg universiteti sharq tillari (fakulteti) talabalari va Lazerevsk institutining talabalari bizning O'rta Osiyo mamlakatlari uchun yaroqsizlar, chunki ular Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti, tarixi va etnografiyasini obyektiv ravishda o'rganadilar va ularga o'z xayrihohliklarini bildiradi —lar».

Rus sharqshunoslarining sharq qo'lyozmalarini to'plash va saqlash sohasidagi faoliyati ayrim tashabbuskor olimlarning tarqoq kuch—g'ayrat sarflashidan iboratdir, ular podsho hukumatining qo'llab—quvvatlashini sira ko'rgan emaslar. Podsho hukumati bunday degan edi: «O'rta Osiyodagi qadimgi madaniyatni o'rganish va yodgorliklarni saqlash foydali bo'lish u yoqda tursin, hatto zararlidir».

Shunga qaramasdan, o'z davri uchun ijtimoiy jihatdan shart bo'lgan kamchiliklar mavjud bo'lgani holda ular tomonidan katta ishlar amalga oshirildi. «Sharqshunos mutaxassislar va havaskorlarning kuch—g'ayrati bilan, deb yozadi V. V. Lunin, —Rossiyaning kitob omborlari Markaziy Osiyodan kelib chiqqan ko'pgina yuzlab qo'lyozmalar bilan boyidi, ularda O'rta Osiyoga doir muayyan ma'lumotlar bor edi».

«Yarim asrlik faoliyat mobaynida (taxminan 1865—yildan 1917—yilga qadar) —deb yozadi V. V. Lunin, —jamoat kutubxonalari va xususiy to'plamlarda 3 mingdan ortiq sharq qo'lyozmalari aniqlandi va to'plandi». Agar inqilobdan oldingi

sharqshunoslarning kuch—gʻayrati sarflanmaganda koʻpgina qoʻlyozmalar ilm—fan mulkiga aylanmagan boʻlar edi. Qidirib topilgan va sotib olingan sharq qoʻlyozmalarining bir qismi juda kam uchraydigan va nodir qoʻlyozmalar qatoriga kiradi. Masalan, «Usmon Qurʼoni», Ibn Miskaveyxning «Xalqlar ta—jribasi», Amir Temurning «Temur tuzuklari», Gʻiyosiddin Alining «Hindistonga yurish kundaligi» va boshqa koʻplab qoʻlyozmalar bor. Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi uchun gʻoyat muhim boʻlgan va fan uchun nihoyatda qimmatli boʻlgan katta miqdordagi qoʻlyozma manbalari aniqlandi va oʻrganildi. Bu qoʻlyozmalardan ayrimlari ilmiy muomalaga kiritildi, bunda Oʻrta Osiyo muzeyi, Sankt—Peterburg univer—siteti kutubxonasi, Turkiston xalq kutubxonasi qoʻlyozma toʻplamlarining eʼlon qilingan tavsiflari va kataloglari muhim ahamiyatga ega boʻldi.

Ish olib borish uchun qulay sharoitlar, qoniqarli va doimiy moddiy baza bor boʻlganda, yakka tartibda ishlagan tashab—buskor olimlar va mahalliy havaskorlar, shak shubhasiz bun—dan ham koʻproq ishlarni amalga oshirgan boʻlardilar.

XULOSA

O'zbekistondagi ilk kutubxonalarning paydo bo'lishi va ularning taraqqiyoti qay yo'sinda shakllangani shuni ko'rsatadiki, kutubxonalar islomgacha bo'lgan davrlarda ham o'zining azaliy tamadduniga ega bo'lgan. Xususan, III asrlarda Xorazm, Baqtriya, So'g'd davlatlari hududidagi ibodatxonalar qoshidagi kutubxonalar misolida ko'rishimiz mumkin. Ushbu madaniy meroslar Arablar istilosi davrida bid'at sifatida qaralib yo'q qilindi, oradan vaqtlar o'tishi bilan madaniy muhit yana tiklandi. Yurtimizdan jahon ilm faniga madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan allomalar yetishib chiqdi, ular yaratgan meros ya'ni qo'lyozma kitoblar, ularning falsafa, tibbiyot, tarix, fiqh, adabiyot, astronomiya, matematika fanlariga oid risolalari kutubxonalarda yig'ilib xattotlar tomonidan ko'paytirildi. XII asrga kelib yurtimizning yana mo'g'ullar tomonidan zabt etilishi va vayron etilishi natijasida yana madaniy merosimizga katta zarar yetkazildi, jumladan, kutubxonalar talon-taraj qilindi.

XIV asrga kelib Sohibqiron Amir Temur davrida madaniy muhitning gullab-yashnagan davrini kuzatishimiz mumkin. Temur davrida yaratilgan kutubxonalar hamda Temuriylar sulolalari davridagi bu ishlarning davomiyligi ushbu qo'llanmada yoritishga harakat qilingan. Adabiy va boshqa manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, sharq qo'lyozma kitoblarini saqlovchi O'zbekiston hududidagi dastlabki kutubxonalar masjid-madrasalarda, maktablarda va ayrim hukmdorlar ixtiyorida bo'lgan edi.

IX asrning oxirlarida Markaziy Osiyoda feodal xo'jalikning yuksalishi fan va madaniyatning, adabiyot va san'atning ravanaq topishida, saroy kutubxonalarining, madrasa va masjidlar huzuridagi kutubxonalar, shaxsiy va boshqa kutubxonalarning tashkil etilishiga olib keldi.

XVI asrdan boshlab o'zbek davlatchiligida parokandalik yuz berdi. Uning oqibatida mamlakatimiz hududida Buxoro amirligi, Xiva xonligi, keyinyaalik xalqning noroziligi oqibatida Buxoro amirligidan Qo'qon xonligi ajralib chiqdi. Ushbu davlatchilik inqirozi davrida iqtisodiy va madaniy

tanazzul yuzaga keldi, kitoblar yaratilishi kamaydi, ayniqsa, diniy va tabiiy—ilmiy adabiyotlar kamayib ketdi. Biroq shunday sharoitlarda ham kutubxonalar faoliyat ko'rsatishda davom etdi. Shaxsiy kutubxonalar, madrasa va masjidlar huzuridagi kutubxonalar rivojlandi. Ularda diniy mazmundagi kitoblar, risolalar, amirlik va xonliklar hayotiga doir adabiyotlar bilan bir qatorda tarix, tasavvuf, falsafa, tibbiyotga oid manbalar bilan boyitib borildi. 1917—1922— yillar orasida amirlik va xonliklar hududidagi masjidlar, madrasalar, qozixonalar qoshidagi kutubxonalarda yig'ilgan bebaho qo'lyozma kitoblari, Angliya, Fransiya, Rossiya va boshqa davlatlardan kelgan josuslar, sayyohlar tomonidan arzimagan pullarga olib ketilgan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng millatimizning madaniy merosimizni o'rganish, ularni izlab topish masalalari dolzarb masala qilib qo'yildi. Hozirgi kunda bu masalalar yuzasidan O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida komissiya tuzilib, izlanishlar olib bormoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir: «FIDOKOR» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. — T.: "O'zbekiston", 2000. — 13 — 16 b.

2. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. — T.: «O'zbekiston», 1998. — 480 b

3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. — T.: O'zbekiston», 1998. — 579 b.

4. Karimov I.A. Yangi fikrlash va ishlash davr talabi. — T.: «O'zbekiston», 1997. — 384 b.

5. A. A. Semyonov. Pismennosti, sushestvovavshiy na ter — ritorii Sredney Azii. — Izv. Tadjikskogo filiala AN SSSR, 1948, №212, s. 19.

6. S. P. Tolstov. Xorezmiyskaya arxeologoetnograficheskaya ekspeditsiya AN SSSR 1948 goda. — Izv. AN SSSR. Ser. Ist. i filosofii. T.4, №23. M., 1949, s. 26.

7. Datirovanniye sogdiyskiye dokumenti s gori Mug v Tadjikistane. Trudi In — ta Vostokovedeniya. T. 17. L., 1936, s. 137 — 165.

8. M. E. Masson i G. A. Pugachenkova. Parfyanskiye ritoni Nisi. — Trudi YujnoTurkm. arxeolog. ekspeditsii. T.4. Ashxa — bad, 1959, s. 49.

9. A. A. Semyonov. Drevneyshiy biblioteki Sredney Azii.g'g' «Pioner Vostoka», 1938, №42

10. Abu Rayxan Beruniy. Sbornik statey, pod. red. S.P. Tol — stova. M.L. AN SSSR, 1950, s. 14.

11. T. P. Qori — Niyoziy. Sovet O'zbekiston madaniyati ocherklari. T. 1956. 14 bet.

12. A. M. Beleniskiy. Kratkiy ocherk jizni i trudov Beruni. .V. kn.: Abu Rayxana Beruni. Sobraniye sochineniy dlya poznaniya dragotsennostey (Mineralogiya).M., Izd — vo AN SSSR, 1963, s 288.

13. Jizneopisaniye Abu Ali Xuseyna Ibn Abdullaxa Ibn Sini, rasskazannoye im samim i zapisannoye yego uchenikom Abu Ubaydo al — Djuzdjani (per. M. Zaida). — Literaturniy Tadjikistan. Almanax. 1958. № 5 s.134

14. Materiali po istorii turkmen i Turkmenii. T.I, VII – XV vv. 1939, s. 434.
15. A. L. Kun. Predaniye o biblioteke Timura. – Materiali dlya statistiki Turkestantskogo kraja. – Yejegodnik. Vip. 3. S – Pb, 1874, s. 406.
16. «Turkestantskiye Vedomosti», 1911, № 5.
- D. Kvarsov. «Gde je biblioteka Ulugbeka». Gaz. «Pravda Vostoka» 1962, № 247.
17. A. A. Semyonov. «Sheybani – xan i zavoyevaniye im imperii Timuridov». Materiali po istorii tadjikov i uzbekov Sredney Azii. Vip. 7, 1954, s. 43.
18. Jurn. Mir Islama. 1913, T 2 s. 89 – 99.
19. Voprosi predlagayemiye imp. Russkim Geograficheskim obshchestvom pri issledovanii Xivinskogo xanstva i sopredelnix s nim Stran v geograficheskom, etnograficheskom i kulturno – istoricheskom otnosheniyax. Spo, 1873, s. 36 – 39.
20. O'zSSR MDA, 1009 – fond, 1 – ro'yxat, 67 – delo, 31 – varaq.
21. V.V. Stasov. Tron xivinskix xanov. – Vestnik izyashchnix isskustv. T. 4. Vip. 5. S – Pb. 1886, s. 405.
22. O. G'. Qosimova. O'zbekistonda kutubxonachilik ishi tarixi. O'quv qo'llanma. – T., «O'qituvchi». – 1981, 5 – 12 – betlar.
23. A.Z. Validov. Vostochniye rukopisi v Ferganskoy oblasti. Zap. Vost. Otd. Russk. Arxeol. ob – va. T. 22. 11, 1925, s. 308.
24. B. B. Bertold. Otchet o komandirovke v Turkestan. Zap. Vost. Otd. Russk. Arxeol. ob – va. T. Xv. S – Pb. 1904.
25. Abd – ur – Rauf «Rasskazi indiyskogo puteshestvennika (Buxara, kak ona yest) per. s persid. AN. Kondrateva. Samar – kand, 1913, s. 24.
26. B. B. Bertold. Istoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii. Izd. 2 – e. L., 1925, s. 262.
27. V.L. Vyatkin. Buxarskiy rinok. Gaz. «Turkestantskiye Vedomosti», 1897.
28. A. A. Semyonov. Rol Turkestantskoy publichnoy, a nine Gos. pub. bibliteki UzSSR v sobiranii i oxrane vostochnix rukopisey i aktov, 1945. Arxiv A. A. Semyonova, op. 1, d. 144, 11. 4 – 5.

29. A. A. Semyonov. Sredneaziatskiye rukopisniye fondi i vajnost ix izucheniya. — V kn. : Materiali pervoy vsesoyuznoy nauchnoy konferensii vostokovedov v Tashkente 4–5 iyunya 1957 g. Tashkent. Izd — vo An UzSSR, 1958, s. 912.

30. A. L. Kun. Koran Osmana. Gaz. «Turkestankiye Vedo — mosti» 1870, №1.

31. P. V. Znamenskiy. Uchastiye N. I. Ilinskogo v dele inogrodnicheskogo obrazovaniya v Turkestanском krae. — Kazan, 1900, s. 72.

32. V. V. Bertold. Zadachi russkix vostokovedov v Turke — stane. SPb. 1915, s. 17.

33. B. V. Lunin. Srednyaya Aziya v dorevolyutsionnom i sovetskom vostokovedenii. Tashkent, Izd — vo «Nauka», 1965, s. 154.

34. Kormilitso'n A. I. Ocherki istorii duxovnoy kulturo' Uzbekistana s drevno'x vremyon G' Otv. Red. M. Bekmuradov G' Min. po delam kult. Tash GIK. — T., 1999. — 254 s.

34. Oxunjonov E. O. Turkistonda o' rta asr kutubxonachilik va bibliografiya ishlari madaniyati: Monografiya. — T., 1994. — 42 b.

35. Maxmudov M. X. Saroy kutubxonalari G' G' Islom nuri. — 1996. — okt.

MUNDARIJA

KIRISH.	3
O'ZBEKISTON HUDUDIDA ARABLAR ISTILOSIGA QADAR VUJUDGA KELGAN YOZUV, DASTLABKI KITOBLAR VA KUTUBXONALAR.	5
SOMONIYLAR VA MO'G'UL BOSQINCHLIGI DAVRIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR FAOLIYATI	10
Saltanat kutubxonolari.	17
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT HAMDA KUTUBXONALAR	18
Amir Temur va temuriylar davridagi kutubxona va kitoblar.	20
Amir Temur kutubxonasi.	21
Xoja Muhammad Porso kutubxonasi.	29
Mirzo Ulugbek kutubxonasi.	33
Boysunqur mirzo kutubxonasi.	33
Iskandar mirzo va Ibrohim mirzo kutubxonasi.	34
Husayn Boyqaro kutubxonasi.	35
Shaxsiy kutubxonalar.	37
Xoja Ahror Vali kutubxonasi.	38
SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVLATLARIDA KUTUBXONALAR.	39
XVIII—XIX ASRLARDA BUXORO AMIRLIGI, XIVA VA QO'QON XONLIKLARIDA MADANIY HAYOT VA KUTUBXONALAR.	43
XVIII—XIX ASRLARDA O'ZBEK XONLIKLARIDA KITOB SAVDOSI.	62
SHARQ QO'LYOZMA KITOBLARINI TO'PLASH VA SAQLASHDA TURKISTONDAGI MAHALLIY MUASSASALAR, KITOB ISHQIBOZLARI VA OLIMLARINING ROLI. . . .	67
XULOSA.	78
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.	80

S. X. Davlatov

KUTUBXONACHILIK ISHI TARIXI

O'zbek tilida

Қоғоз бичими 60x84¹/₁₆. Адади 200 нусхада.

Буюртма № 27. ЎзР ФААК босмахонасида чоп этилган.

Босмахона манзили: И. Мўминов кўчаси, 13-уй.